

Цæгат Ирыстон-Аланийы Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон
университет

Майрæмышъуаты Фатимæ

Ныхасы рæзтыл куыст ирон æвзаджы урокты

Дзæуджыхъæу 2022

Фидаргонд æрцыд
Цæгат Ирыстон-Аланийы Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон университеты
Ирон филологийы факультеты методсоветы уынаффæмæ гæсгæ

Рецензенттæ:

Педагогон наукаеты кандидат **Бирагъты Изæ**

Филологон наукаеты кандидат **Куыдзойты Анжелæ**

Беслæны 4-æм скъолайы ахуыргæнæг **Джериаты Мæдинаæ**

Чиныджы æвзæрст цæуынц ахуырдауты ныхасы рæзтыл кусыны методикайы фарстатæ.

Æрмæг фæрогдæр кæндзæн ирон æвзаджы ахуыргæнджыты куыст, феххуыс сын уыдзæн æвзаджы уроктæ цæттæ кæнгæйæ.

Æрмæгæй пайдагæнæн ис ирон филологийы факультеты студенттæн, ныхасы рæзтыл кусыны методикаæ ахуыр кæнгæйæ.

С Ё Р Г Ё Н Д Т Ё

Р а з н ы х а с.....1-2

1.Ныхасы рæзтыл кусыны теоретикон бындуртæ

1)Райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл кусыны психологон-педагогон бындуртæ..... 3-8

2) Ныхасы рæзтыл кусыны методикон бындуртæ абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг.....8-15

2.Ныхасы рæзтыл кусыны уавæртæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг

1) Ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ 1-æм къласы ирон æвзаджы программæйы.....16-18

2)Ныхасы рæзтыл кусыны уавæртæ «Абеты» чиныджы18-21

3) Ныхасы рæзтыл куыст кæсын-фыссын ахуыр кæныны урокты..... 21-24

3.Ныхасы рæзтыл куыст абетæ ахуыр кæныны рæстæг

1) Ныхасы рæзтыл кусыны принциптæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг.....25-26

2) Дидактикон хъæзтыты нысаниуæг ныхасы рæзтыл куысты.....26-35

3) Текстыл кусыны мадзæлттæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг.....35-46

4) Ныхасы-тематикон уроктæ куыд скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусыны мадзал абетæ ахуыр кæныны рæстæг46-52

Хатдзæгтæ.....53

РАЗНЫХ АС

Райдайән скъолайы мадәлон әвзаг ахуыр кәныны сәйрагдәр хәстәй иу у скъоладзауты ныхасы рәзтыл куыст. Ацы хатдзәгмә йә рәстәджы әрцыд К.Д. Ушинский дәр. Уый нымадта: «Мадәлон әвзаг у зонындзинәдтә райсыны әмә сә фәлтәртәм дарддәр адәттыны иунәг фәрәз. Ахуырдау уыцы хотыхәй пайда кәнынмә куы нә арәхса, уәд ын тынг зын уыздән дарддәр ахуыр кәнын».

Цәмәй райдайән скъолайы ахуырадон-хъомыладон куыст иувәрсыг ма уа, уый тыххәй кәсын әмә фыссын ахуыр кәныны размә сывәлләтты ныхасы рәзтыл хъәуы афтә бакусын, цәмәй сын сә алыварсы царды хуымәтәгдәр фәзындтә бәстондәр раргом уой. Уымәй уәлдай ма архайын хъәуы, сывәлләтты ахуырмә разәнгард чи кәны, ахәм хъомыладон куыст фылдәр кәныныл.

Фәлә, практикә куыд әвдисы, афтәмәй ирон әвзаджы урокты абетә ахуыр кәныны рәстәг ныхасы рәзтыл куысты уавәртә иууыл хәрзхәд не сты: не 'ххәст кәнынц сә размә әвәрд коммуникативон нысанта. Уымә гәсгә, райдайән скъолайы ахуырдаутән мәгуыр у сә дзырдуат, нә арәхсынц хи хъуыдытә әргом кәнынмә, нә зонынц искәй хъуыдытә фәлхат кәнын.

Методикайы скъоладзауты ныхасы рәзтыл куыст фәрәвдздәр кәнынән амонынц алыхуызон дидактикон хъәзтытә, ныхасы-тематикон уроктә, текст әвзарын әмә хи текст аразынимә баст фәлтәрәнтә.

Ацы фарстамә райдайән скъолайы фаг хъусдард кәй нә цәуы, уымәй бацамонән ис ахуырдауты баст ныхасы ләмәгъдзинәдтә дәр. Кәцыфәнды грамматикон әрмәгыл кусгәйә дәр, абетә ахуыр кәныны рәстәг та мыр әмә дамгә амонгәйә, дзырд әмә хъуыдыйады әмбарынадыл кусгәйә, ахуыргәнәг хъуамә сывәлләтты 'ргом здаха тексты, ома баст ныхасы мидәг ын цы ахадындынад ис, уымә. Әрмәст уәд банкъардзән ахуырдау әвзаг әмә ныхасы иудзынад, сә бастдзынад.

Ныхасы арәзт, тексты амады сусәгдзинәдтә хъуамә 'взаджы урокты иртәстгонд цәуой бәлвырд системамә гәсгә. Урокәй-урокмә дзурын хъәуы хъуыдыйәдты бастдзынады мадзәлттыл тексты мидәг, тексты хәйтты дихдзынадыл, текст аивгәнән мадзәлттыл, сә функционалон нысаниуәгыл.

Ныхасы рәзтыл куыст хъуамә арәзт цәуа бәлвырд системамә гәсгә: пайда кәнын хъәуы, куыд цәттә тексты бындурыл әххәстгәнинаг аналитикон фәлтәрәнтәй, афтә ахуырдауты хи текст аразыныл чи 'фтауы, ахәмтәй дәр.

Скъоладзауты ныхасы рәзтыл куыст әххәст кәнын хъәуы суанг абетә кәсын-фыссын ахуыр кәныны рәстәг, цәмәй, сә мадәлон әвзаджы тыххәй фыццаг зонындзинәдтә исгәйә, фәфиппайой йә арәзты 'гъдәуттә, фәцалх уой сә хъуыдытә раст әмә аивәй әргом кәныныл.

Абетæ ахуыр кæныны рæстæг ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ хаст æрцыдысты ирон æвзаг æмæ литературæйы ног программæтæм, афтæмæй та сыл бæстон бакусынæн фаг мадзæлттæ арæзт нæма 'рцыд.

Ранымæд уавæртæ амонынц ацы куысты актуалондзинад, йæ нысаниуæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл бакусынæн.

НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ ТЕОРЕТИКОН БЫНДУРТÆ

1) Ныхасы рæзтыл кусыны психологон-педагогон бындуртæ

Термин «н ы х а с» æвзæрст цæуы цалдæр хуызы, у цалдæр предметы (наукæйы) æмбарынад: фембæлæн ыл ис лингвистикон, психологион (психолингвистикон) методикон литературæйы.

Лингвисттæ «ныхас» æвзарынц æвзаджы теорийы фарстатимæ æмбастæй. Уыдонæн æвзаг у «материалон иуæгты системæ, адæмæн сæ кæрæдзиимæ ныхас кæныны хотых; ныхас та – æвзаджы æрмæгæй йæ æгъдæуттæм гæсгæ арæзт фæзынд, ис ын бæлвырд мидис, æвдисы æнкъарæнтæ, хъуыдытæ, зæрдæйы сагъæстæ æмæ бæллицтæ æмæ а.д. ...» (Головин В.Б.). Уымæ «ныхас æмæ «æвзаг» ныхмæвæрд нæ цæуынц. Ныхас у, «æвзаг цæй фæрцы цæры æмæ рæзы, уыцы мадзал».

Ацы хъуыдыйæн ис стыр методикон ахадындынад. «Æвзаг» æмæ «ныхас» сты æнгом баст æмбарынадтæ. Æвзагзонынадыл æнцой кæнгæйæ, методикæ иртасы æвзаджы системон ивддзинадтæ, йæ иуæгты функционалон нысаниуæг, æвзаджы авналæнты тых.

Психологтæ æмæ психолингвисттæ ныхас æвзарынц куыд адæймаджы архæйдтыты хицæн хуыз, хъуыдыты равзæрды æмæ сæ раргом кæныны формæ. А.А. Леонтьевмæ гæсгæ ныхас у мидхъуыдыты рахызт дзургæ кæнæ фысгæ ныхасмæ. Психологи ныхас ахуыр кæны куыд психологион фæзынд, йæ къабаз. Психологтæ сæ хъус фылдæр дарынц мидныхас æмæ æддаг ныхасы фарстатæм, сæ бастдзинадмæ; иртасынц ныхасы дзургæ æмæ фысгæ хуызтæ, адæймаджы ныхасы хицæндзинадтæ, ныхас æмæ хъуыдыты бастдзинады фарстатæ æмæ а.д.

«Ныхас» куыд ахуырадон предмет, йæ нысаниуæг æмæ ахадындынад иртасынц æрмæст методисттæ. Термин «н ы х а с ы р æ з т» дæр æнгом баст у методикон иртæстытимæ. Кæд психологтæ дæр пайда кæнынц ацы терминай, уæддæр ын уыдон æвзарынц æрмæст йæ райрæзты этаптæ, æвзаджы фарстатыл кусæг методисттæ та ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæм кæсынц ахуырадон-методикон цæстæй. Термин «ныхасы рæзт» иртæстгонд цæуы педагогикайы дæр, уымæн æмæ комкоммæ баст у ахуырадон-хъомыладон куыстимæ.

Æвзаджы методикæ иртасæг ахуыргæндтæ сбæрæг кæнынц, скъоладзаутæ æвзаг ахуыр кæнгæйæ цы къуылымпытыл æмбæлынц, уыдон, сæ аиуварсгæныны мадзæлттæ, скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст фæрæвдздæр кæныны мадзæлттæ. Лингвистикæ æмæ психологийыл æнцой кæнгæйæ, методисттæ кæнынц хатдзæг: ц æ у ы л æ м æ к у ы д ахуыр кæнын хъæуы сывæллæтты, цæмæй раст, аив æмæ мидисджын ныхас кæныныл фæцалх уой, уый тыххæй. Методикæ иртасы, н ы х а с ы р æ з т ы л к у ы с т к у ы д а р а з ы н хъ æ у ы, ома ахуыргæнæджы куыст куыд хъуамæ арæзт уа, цæмæй рæза скъоладзауты дзургæ æмæ фысгæ ныхас.

Н ы х а с ы р æ з т ы л к у ы с т мадæлон æвзаджы урокты баст у, ахуыргæнæг скъолайы æвзаджы программа (грамматикæ, дзырдарæзт, лексикæ, растфыссынад æмæ а.д.) амонгæйæ цы сæрмагонд куыст кæны, уымæ. Ныхасы рæзтыл куыст æвзаджы урочы арæзт у скъоладзауты æвзаджы нормæтимæ (растдзурынады, лексикон, морфологион, синтаксисон) зонгæ кæнынмæ, ахуырдауты дзургæ æмæ фысгæ ныхас аразгæйæ хи хъуыдытæ æргом кæныныл ахуыр кæнынмæ; ныхасы нысан, йæ мидис æмæ ныхас кæимæ цæуы, уый хынцгæйæ, æвзаджы мадзæлттæй раст пайда кæнын зонынмæ.

Скъоладзауты ныхасы рæзтыл бакусынаен раргом кæнын хъæуы канд æвзаджы арæзты сусæгдзинадтæ нæ, фæлæ уыцы иуæгтæй ныхасы мидæг пайдагонд кæд æмæ цавæр уавæрты цæуы, уый дæр. Иумæйагæй зонын хъæуы ныхасы архæйдтыты теоретикон бындуртæ, ныхасы райрæзты фарстатæ дæр. Æппæт ацы фæзилæнтыл дæр дзуры *психоллингвистикæ*.

Райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл ахадгæдæрæй бакусынæн æнæмæнг зонын хъæуы ныхас аразыны психофизиологон бындуртæ. Куыд бафиппайдтам, афтæмæй нырыккон лингвистикæйы ацы фарста у тынг актуалон. Методикæ æмæ психоллингвистикæйы бирæ ахуыргæндтæ (Л.С. Выготский, Н.И. Жинкин, И.А. Зимняя, А.А. Леонтьев, А.Р. Лурия, М.Р. Львов æмæ а.д.) архайдтой æмæ архайынц скъолайы ахуыртæ фæрæвдздæр кæнынæн, сабийы йæ мадæлон кæнæ дыккаг æвзаг базонынмæ цыбæл кæнынмæ ахадгæдæр чи у, ахæм мадзæлттæ бацагурыныл. Кæцы фæнды æвзаджы методикæйæн дæр та йæ ратæдзæн, йæ бындур у психоллингвистикæ. Стыр æххуыс сты ахуыргæндты хъуыдытæ, сæ хатдзæгтæ скъолайы ахуыртæ фæахадгæдæр кæнынæн.

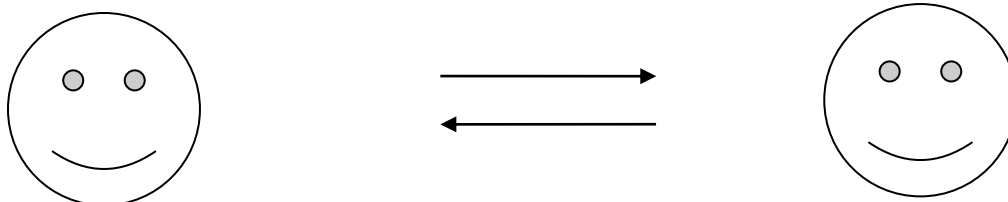
Цæмæн ма хъæуы сабийы мадæлон æвзагыл ахуыр кæнын, кæд æмæ скъоламæ бацæуыны агъоммæ дæр йæ хъуыдытæ зæгъынмæ фæарæхсы, уæд? Ацы фарстайæн ахуыргæндтæй биноныгдæр дзуапп радта зындгонд уырыссаг психоллингвист Л.С. Выготский. Ахуыргондмæ гæсгæ, саби æцæгæй дæр скъоламæ бацæуыны размæ фæарæхсы дзурынмæ. Уый йæхимæ айсы, йæ алыварс цы хистæртæ ис, уыдоны ныхас. Ныхасы фæрцы йын хистæртæ бацамонынц царды хуымæтæгдæр æмбарынадтæ. Фæлæ зæрдылдаринаг у Л.С. Выготскийы ахæм хатдзæг: «Саби скъоламæ бацæуыны размæ йæ мадæлон æвзаг базоны æрмæст интуитивон æгъдауæй. Уый йын банкъары йæ ад, йæ хицæндзинадтæ, йæ структурон фæзилæнтæ. Фæлæ æппæт ацы зонындзинадтæ райсы æмæ сæ фæпайда кæны механикон æгъдауæй, ома æнæ 'взаргæйæ, сæ арæзты сусæгдзинадтæм хъус нæ даргæйæ. Скъолайы та фæцалх вæййы мадæлон æвзаджы иуæгтæй æмбаргæйæ пайда кæныныл». Ацы хатдзæг комкоммæ баст у ныхасы рæзтыл кусыны методикæимæ, скъолайы ахуыргæнджытæн у зæрдылдаринаг.

Æрхъуыдыйаг у, нырыккон методикæйы ныхас адæймаджы архайдыл нымæд кæй у, уый. Кæцы фæнды архайдæн дæр ис бæлвырд нысан, йæ райдайæн баст цæимæ у, ахæм аххосæгтæ. Ома, адæймаг хуымæтæджы нæ бавналы цавæрфæнды куыст æххæст кæнынмæ, йæ баххæст кæнынмæ йæ сразæнгард кæнынц царды уавæртæ, уыдон æй фæцагайынц, базмæлын

кæнынц. Бæлвырд нысан равзаргæйæ, адæймаг фæтырны йæ сæххæст кæнынмæ, фæхъуыды кæны, куыд æмæ йæ цæмæй сæххæст кæндзæн, ууыл.

Афтæ у ныхас кæныны хъуыддаг дæр. Ныхас кæнынмæ дæр, куыд кæцыфæнды архайд сæххæст кæнынмæ, скъоладзауы хъæуы сразæнгард кæнын. Фæцагайын ын хъæуы йæ хъуыдытæ, йе 'нкъарæнтæ, раздахын æй хъæуы ныхасы темæмæ, хъуамæ йын уый суа цымыдисон, бафтауа йæ хъуыдытыл. Скъоладзауы хъуыдыты хал арæхстджынай сбæттын фæхъæуы ныхасы темæ æмæ сæйраг хъуыдыимæ.

Куыд бафиппайдтам, афтæмæй ныхас кæнын нырыккон методикæйы нымæд у дыууæрдæм арæст архайдыл. Нымæды цæуынц, ныхас кæмæй цæуы, (дзурæг), æмæ ныхас кæмæ арæст у (хъусæг), уыцы субъектæ. Афтæмæй ныхас нымæд у дывæрдывг процессыл. Равдисæн æй ис ахæм схемæйы хуызы:

Цæмæй ныхасы рæзтыл куыст ахадгæдæр уа, уый тыххæй скъоладзауты ахуыр кæнын хъæуы канд хи ныхас аразын нæ, фæлæ ма искæйы ныхасмæ хъусын, раст æй æнкъарын.

Урочы ныхасы рæзтыл кустгæйæ, æргом здахын хъæуы *ныхасы уавæр* аразынмæ. Ныхасы уавæр саразын фæхъæуы ныхасы темæмæ гæсгæ. Ома, ныхас цы темæйыл цæуы, уый раргом кæнынаен ахуыргæнæджы хæуы темæимæ баст дидактикон æрмæг бацæттæ кæнын, темæйы алыварс афтæ бакусын, цæмæй скъоладзау разæнгардгонд цæуа ныхасы архайынмæ. Скъоладзауæн цымыдисон куы уа ныхасы темæ, куы йын фæцагайа йæ зæрдæ, уæд æй бафæнддзæн темæйы бындурыл хи хъуыдытæ раргом кæнын дæр. Ам зæрдыл дарын хъæуы, цардæгас уавæрты адæймаг хуымæтæджы кæй нæ фæдзуры, йæ ныхасæн æнаæмæнг кæй вæййы амидингæнджытæ (мотивтæ).

Ахуыртæ æдзух не 'рцæуынц арæст цардæгас нывты бындурыл, скъоладзау нæ вæййы хуымæтæг коммуникативон уавæры, æмæ йæм нæ сæвзæры барвæндонæй ныхасы архайынмæ тырнындзинад.

Ныхасы фæрцы адæймаг фергом кæны йæхи кæнæ æндæр искæйы хъуыдытæ, æнкъарæнтæ (йæхæдæг куы фæдзуры, уæд), базонгæ вæййы искæйы хъуыдытæ, æнкъарæнтимæ (искæй ныхасмæ куы фæхъусы, уæд). Афтæмæй, ныхас цæмæн, цæй тыххæй арæст цæуы, уыцы аххосаг у **хъуыды**. Ныхасы архайд **мадзалыл** нымæд у æвзаг, - ныхас уый фæрцы æргомгонд цæуы. Адæймаг йæ мидхъуыды раргом кæны иу кæнæ цалдæр хъуыдыйадæй (дзырд æмæ дзырдбастæн дæр ам вæййы æххæст хъуыдыйады функцитæ), æнгом баст текстæй, кæцытæ нымæд сты ныхасы архайд **фæстиуджытыл**, йæ нысаныл.

Хъуыдытæ æргом кæнынæн æмæ искæй ныхас æмбарынæн хорз зонын хъæуы æвзаджы иуæгтæ, сæ структурон арæзт. Фæлæ æвзаджы иуæгтæ хорз зонын фаг нæу, ныхасгæнæг сæ хъуамæ арæхса ныхасы уавæртæм гæсгæ раст пайда кæнынмæ, ома хорз зонгæ уа сæ функционалон нысаниуæг, сæ ахадындзинадимæ. Цыбыр дзырдæй, *æвзаг æмæ ныхас сты æнгом баст*. Æвзаджы иуæгтæ скъоладзауæн амонын хъæуы, ныхасы мидæг сæ кæм, куыд æмæ цавæр уавæрты пайда кæнын хъæуы, ууыл дзургæйæ.

Уымæй уæлдай ма сывæллоны фæцалх кæнын хъæуы канд хи ныхасмæ нæ, фæлæ ма йæ дзурæг æмбалы ныхасмæ дæр хъус дарыныл, хи æмæ искæй ныхасы рæдыдтытæ иртасыныл, сæ раст кæныныл.

Райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл куысты теоретикон бындуртæ равзаргæйæ скæнæн ис ахæм хатдзæг:

1) мадæлон æвзаджы урочы иудадзыгдæр аразын хъæуы, сабиты ныхас кæнынмæ разæнгард чи кæны, ахæм уавæртæ;

2) ныхасы рæзтыл куыстытæн аразын хъæуы цардæгас бындуртæ. Скъоладзау хъуамæ æнкъара йæ ныхасы ахадындзинад: кæмæ йын арæзт у, чи йæм хъусы, кæй хъæуы;

3) ныхасы рæзтыл куыст цæмæй ахадгæдæр уа, уый тыххæй:

а) парахатдæр кæнын хъæуы скъоладзауты дунæмбарынад, рæзын сæм кæнын цымыдисдзинад, фæцалх сæ кæнын сæ алыварсы цардмæ цæст дарыныл;

æ) райдайæн скъолайы ахуырдаутæн æвзаджы иуæгтæ амонын хъæуы сæ функционалон нысаниуæгмæ хъус даргæйæ, æвзаджы иуæгтæй ныхасы уавæртæм гæсгæ раст пайда кæнын куыд хъæуы, уый æвдисгæйæ.

Ранымæд хатдзæгтæ сты райдайæн скъолайы ныхасы рæзтыл куысты бындуртæ, суанг абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæнгæйæ, уый фæстæ та æвзаджы грамматикон темæтыл кусгæйæ æнæмæнг зæрдыл дарын кæй хъæуы, ахæмтæ.

2) Ныхасы рæзтыл кусыны бындуртæ абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг

Скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ ахадгæ кæй сты, ууыл дзурынц бирæ методисттæ. Суанг XIX æнусы кæрон æмæ XX æнусы райдайæны уырыссаг методисттæн сæ разгадæртæ иууылдæр хуыздæрыл нымадтой сывæллонаен æппæты фыццагдæр йæ ныхасы рæзтыл бакусын.

Зындгонд ахуыргонд-педагог К.Д. Ушинский сывæллонаен йæ хъуыдыкæнынад рæзынимæ æнгом баста йæ ныхасыл куыст дæр. Ахуыргонды хъуыдытæ актуалон сты абоны методикæйы дæр. «Скъолайы ахуырты сæйрагдæрыл нымайын хъæуы сывæллоны зонд, йæ хъуыдыкæнынад рæзын кæнын, уымæ баст сты дзургæ æмæ фысгæйæ хи хъуыдытæ æргом кæнынмæ арæхсын, ахуыр кæнынмæ бæллын æмæ удыхæды сыгъдæгдзинадыл куыст», - фыста К.Д. Ушинский.

Сусæггаг нæу, ныхасы рæзтыл куыст куыд арæзт цæуы, уымæй кæй аразгæ у скъоладзауы дарддæры ахуыры хæрзхæддзинад, хъомылады æмвæзад. Ацы хатдзæгмæ раджы æрцыд К.Д. Ушинский дæр. Уый нымадта: «Мадæлон æвзаг у зонындзинæдтæ райсыны æмæ сæ фæлтæртæм дарддæр адæттыны иунæг фæрæз. Ахуырдау уыцы хотыхæй пайда кæнынммæ куы нæ арæхса, уæд ын тынг зын уыдзæн дарддæр ахуыр кæнын».

К.Д. Ушинский иумæйагæй дæр стыр хæсыл нымадта мадæлон æвзаг хъахъхъæнын. Йæ педагогон куыстытæй иуы мадæлон æвзаджы нысаниуæгыл дзургæйæ фыста: «Цалынмæ адæмон æвзагыл адæм дзурынхъом уой, уæдмæ цæрдзысты адæм. Æмæ адæмæн сæ фыдæлтæй, æнæкæрон бирæ фæлтæртæй чи баззад, уыцы бынтæ, уыцы исбон (ома æвзаг) айсынæй æвирхъаудæр тыхми нæй. Адæммæ цыдæриддæр ис, уый сын байс – уæддæр та сæ ногæй раздахдзысты, фæлæ сын байс се 'взаг æмæ йæ ногæй нал сараздзысты». Æмæ ма ноджыдæр: «Адæмæн се 'взаг куы фесæфа, уæд сæхæдæг дæр нал уыдзысты». Номдзыд уырыссаг педагогы хъуыдытæ зæрдылдаринад сты абоны фæлтæртæн, уæлдай æххæстгæнинаг – ныййарджытæн æмæ ахуыргæнджытæн, сывæллоны зæрдæмæ мадæлон æвзаджы ад чи хæццæ кæны, уыдонæн.

Сывæллон дзургæйæ хъуамæ зынæй ма агура дзырдтæ кæрæдзиуыл бæттынæн, ма тыхса, иу дзырд æй иннæмæй ивын куы бахъæуа, уæд уымæй. Цыбырдзырдæй, алы хъуыдыйæн дæр йæ аккаг дзырд ссарын æнцонæй фæраза.

Нырыккон скъолайы дæр стыр ахадындынад ис ныхасы рæзтыл куыстæн. Кæд æмæ райдайæн скъолайы 2-4 кълæсты дæр æвзаджы æрмæг амонгæйæ æгъгъæд не сты, ныхасы рæзтæн дзы цы мадзæлттæ вæййы, уыдон, уæд 1-аг къласы та кæсын æмæ фыссын базоныныл ис бирæ фыдæбон, ацы куыст ахсы дæргъвæтин рæстæг, æмæ ныхасы рæзтыл архайд аууоны аззайы.

Цæмæй 1-аг къласы ахуырадон-хъомыладон куыст иувæрсыг ма уа, уый тыххæй хъæуы кæсын æмæ фыссын агъоммæ сывæллæтты ныхасы рæзтыл афтæ бакусын, цæмæй сын сæ алыварсы царды хуымæтæгдæр фæзындтæ

бæстондæр раргом уой. Уымæй уæлдай ма архайын хъæуы, сывæллæтты ахуырмаæ разæнгæрд чи кæны, ахæм хъомыладон куыстытæ фылдæр кæныныл.

XX æнусы скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл кусыны фарстамæ стыр æвæрæн бахастой зындгонд уырыссаг методисттæ Л.П. Федоренко, М.Л. Львов, Т.Г. Рамзаева, Т.А. Лодыженская, М.С. Соловейчик æмæ иннæтæ.

Ирон æвзаг амоныны методикæйы ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг иртæстгонд æрцыдысты Гуыриаты Меретханы æмæ Калоты Риммæйы куыстыты, фæстаг рæстæг ацы проблемæйы фæдыл фæзындысты Моурауты Маринæйы æмæ Майрæмыхъуаты Фатимæйы иртæстытæ.

Фæлæ райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл куысты сæйрагдæр нысантаæ бæрæггонд æрцыдысты суанг XIX-XX æнусты (Ф.И. Буслаев, К.Д. Ушинский) æмæ абоны онг дæр ма нæ фесæфтæй сæ ахадындзинад.

Фыццаг нысан – скъоладзауы удыхъæд, йæ миддуне райрæзыныл кусын, мадæлон æвзагмæ (ныхасмæ) уарзондзинад гуырын кæнын.

Дыккаг нысан – скъоладзауы алыхуызон ныхасы уавæрты архайынмæ разæнгæрд кæнын.

Æртыккаг нысан – ахуырдауы æвзаджы иуæгтæй арæхстджынæй пайда кæныныл фæцалх кæнын: дзурын, хъусын, кæсын, фыссын; базонгæ йæ кæнын æвзаджы каллиграфи æмæ орфоэпийы, орфографи æмæ пунктуацийы æгъдауттимæ; сфæлтæрын æй, хъуыды раргом кæнынæн цы дзырд хъæуы, уый раст æмæ тагъд ссарыныл, хи раныхас логикон æмæ композицион æгъдауæй раст аразыныл.

Цыппæрæм нысан – сывæллæтты базонгæ кæнын, сæ мадæлон æвзагыл фыст фольклорон æмæ аив литературон уацмыстимæ, сæ аивадон мадзæлттимæ.

Фæндзæм нысан – скъоладзауты фæцалх кæнын æвзаджы авналæнтæй хибарæй пайда кæныныл; хи ныхасы хæрзхъæддзинадыл кусыныл, фæаивдæр, фæхъæздыгдæр æй кæныныл.

Ранымад нысантаæ сты æнгом баст, иумæйагæй æххæстгæнинаг. Зæрдылдаринаг сты канд программæтæ æмæ чингуыты автортæн нæ, фæлæ алы ахуыргæнæгæн дæр.

1-аг къласы ныхасы рæзтыл кусыны х æ с т æ ранымад нысантаæм гæсгæ рахицæнгæнæн ис афтæ:

1) ахуырмаæ цы сывæллæттæ æрбацыд, уыдоны ныхасы рæдыдтытыл куыст, сæ раст кæныныл архайд;

2) сывæллæтты ныхасы рæзтыл дарддæр кусын.

Фыццаг хæсмæ гæсгæ куыст арæзт у:

- мыртæ раст дзурын фæцалх кæнынмæ,

- сывæллæтты дзырдурæт сбæрæг кæнынмæ,

-скъоладзаутæ хъуыдыйæдтæ аразынмæ куыд арæхсынц, уый раиртасынмæ,

- фыццагкъласонтæ ныхасы архайынмæ разæнгæрд кæнынмæ.

Скъоладзауты мыртæ раст дзурыныл фæцалх кæнынаен ахуырты рæстæг пайдагонд цæуы алыхуызон тагъддзуринагтæй, фонетикон зарядкæтæй, мырфæзмæнтæй æмæ а.д. Дзырdbæстытæ æмæ хъуыдыйæдтæ раст дзурын ахуыр кæнынаен хорз æххуыс сты цæсгæмттæм гæсгæ хъæзтытæ. Ныхасы темпыл бакусынаен пайдагонд цæуы тагъддзуринагтæй, ныхас кæнгæйæ раст улæфын фæцалх кæнынаен – мыртæ зарын, ивазын (æндах ивазæгау); хъæлæс бæрзонддæр (бæзджындæр) кæнынаен – мырфæзмæнтæ (науы гудок, цæрæгойты уаст, поезды уынæр æмæ а.д.); фонематикон хъусынад райрæзынаен – дидактикон хъæзтытæ «Базон, цавæр мыр у», «Хъæугæ мыримæ дзырд ссар», æмæ æнд.; ныхасы аивдзинадыл бакусынаен – къласы чысыл æмдзæвгæтæ ахуыр кæнын (ахуыргæнæджы аив кастмæ гæсгæ).

Сывæллæттты дзырдуат, йæ бæрц æмæ хæрзхъæддзинад бæрæггонд цæуы ахæм мадзæлтты фæрцы: хъуыдыйады иннæ дзырдтæм гæсгæ хъæугæ дзырд ссарын (Цæй, цæуыл ыл дзурæм дард, ис нæ пецы мидæг ... (арт).); номдартæ æмæ номивджытæ кæрæдзиуыл бæтгæйæ дзырdbæстытæ аразын (Кæй чиныг у? Мæ чиныг); миногонтæй ныхасы мидæг пайда кæнын (Цæмæй арæст у предмет? Хъæдын кърандас). Дзырдуаты хъæздэгдзинад сбæрæг кæнынаен æххуыс сты алыхуызон беседæтæ, нывмæ гæсгæ куыстытæ (Предмет цæмæн хъæуы? Цавæр у? Цæмæй конд у? Чи йæ скодта?); сывæллæттæн сæхи æмæ сæ бинонты царды уагимæ баст беседæтæ.

Скъоладзаутæ хъуыдыйæдтæ аразынмæ куыд арæхсынц, уый раиртасынаен амынд цæуынц хæслæвæрдтæ: бакаст текст (аргъау, радзырд) хи ныхæстæй радзурын, темæтæ «Мæ бинонтæ», «Мæ уарзон хъазæн», «Нæ хæдзар» æмæ æнд. гæсгæ хи хъуыдытæ радзурын.

Фыццагкъласонты ныхасы архайынмæ разæнгард кæнынаен амынд цæуынц ахæм мадзæлттæ: скъоладзауты ахуыр кæнын ныхасмæ хъусын (ахуыргæнæджы фарст сфæлхат кæнын, дзырд уæнгтыл дих кæнын (алы уæнджы кæрон дæр æмдзæгъд кæнын); тагъддзуринаг, æмдзæвгæ, кæнæ 2-4 хъуыдыйадай арæст прозаикон текст иумæ дзурын. Ахуыргæнæджы кæнæ æмбалы ныхасмæ лæмбынагдæр хъусыныл ахуыр кæнынц хæслæвæрдтæ: зæгъ, кæцы дзырд у даргъдæр калм æви уаллон; цы ис иумæйагæй дзырдтæм уидыг – хъæрмхуыпп, уырыдзы – цæхæрадон; фарстон хъуыдыйадыл æнцой кæнгæйæ, дзуапп бацæттæ кæнын.

Дыккаг хæс – фыццагкъласонты ныхасы рæзтыл дарддæр кусын – æххæстгонд цæуы кæсын-фыссын ахуыр кæнгæйæ.

Методикайы раст арæст ныхасыл нымад у, мидисджын, хъуыдытæ логикон æгъдауæй баст кæм сты, бæлвырддзинад кæм ис, ахæм. Ранымад миниуджытæ сты ныхасы размæ цы домæнтæ æвæрынц, уыдон. Бæлвырдгонд сты, ныхас кæнынаен цы уавæртæ аразын хъæуы, уыдон дæр: ныхас цæуыл цæудзæн, уыцы æрмæг хорз зонын; ныхасы архайынмæ фæндондзинад; æвзаджы мадзæлттæй пайда кæнынмæ арæхсын.

Цæмæй 1-аг къласы скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст ахадгæдæр уа, уый тыххæй æнæмæнг æххæстгæнинаг сты ахæм д о м æ н т æ:

1. Ныхасы рæзтыл кусыны урок цæттæ кæнгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ сбæлвырд кæна, урочы ныхас цæуыл цæудзæн, ома, цæимæ базонгæ уыдзысты ахуырдаутæ, цавæр арæхстдзинадтыл хъуамæ фæцалх уой практикон æгъдауæй. Ацы нысан амоны урочы композицион арæзт: йæ хæйттæ, хæйтты 'хсæн бастдзинад; цавæр æрмæгæй пайдагонд цæудзæн урочы; цавæр методикон мадзæлттæй, куысты хуызтæй амынд цæудзæн æрмæг; цавæр дзуæппытæ хъуамæ раттой скъоладзаутæ.

Урок цæттæ кæнгæйæ, ахуыргæнæг бæлвырд нысанта æвæры куыд йæхи, афтæ сывæллæтты размæ дæр.

2. Скъоладзауты ныхас фæхъæздгæдæр кæнына æмæ ма ногдæр урочы бацæттæгæнæн рæстæгæй хуыздæр спайда кæнына æххæстгæнæн ис алыхуызон цымыдисон куысты хуызтæ:

- ранымайын, сæ нысаниуæг æмхуызон (ныхмæвæрд) кæмæн у, ахæм дзырдтæ;

- дзырдты 'хсæн ссарын уæлдай дзырд; зæгъын, цæмæн у уæлдай;

- дамгъæтæ айвын, цæмæй сæ ног дзырд рауайа;

- бацамонын дзырды нысаниуæг (дамгъæтæй иу баивгæйæ: *баз – хъаз*);

- зæгъын, цавæр нысаниуæджы фæпайда кæнæм сæ растфыссынад æмхуызон кæмæн у, ахæм дзырдтæй (омонимтæй), зæгъæм: *хид – Лæппуйæн йæ хид кæлы; Доны сæрты сарæзтой хид; сис – Нæ сыхæгты сис афаз; Хъазы сис доны аздад; Хорздзинад зæххыл ис, – æргуыбыр æм кæн æмæ йæ сис.*);

- уыци-уыци базоннын;

- дзырдбыд баххæст кæнын.

3. Рагацау ахъуыды кæнын урочы ныхасы рæзтыл кусыны æрмæгыл. Æрмæг хъуамæ дзуапп дæтта ахæм домæнтæн:

а) æппæт куысты хуызтæ дæр хъуамæ уой иу ныхасы темæмæ гæсгæ («Абеты» чиныджы темæтæ – «Не скъола», «Нæ кълас», «Хæдзарон мæргътæ», «Хъæддаг сырдтæ» æмæ а.д.);

æ) алы урочы дæр скъоладзаутæ хъуамæ базонгæ уой 1-5 ног дзырдимæ. Урокмæ сæ æрбахæссы Зондаби, кæнæ та хинайдзаг Сырдон, бацамонын сæ фæхъæуы синонимтæ кæнæ антонимты фæрцы, хъуыдыйады (къаннæг тексты) мидæг æвæрдæй, нывмæ гæсгæ;

б) урочы пайдагонд цæуа æмбисæндтæ æмæ загъдаутæй – ирон ныхас аивгæнæн мадзæлттæй – æххуыс сты куыд ныхасы рæзтæн, афтæ хъомыладон куыстæн дæр. Спайдагæнæн ис базырджын ныхæстæй дæр;

в) урочы хъуамæ æмбæлой, скъоладзауты этикетон ныхасимæ чи зонгæ кæны, сæ хъомыладон нысаниуæг бæрзонд кæмæн у, ахæм дзырдтæ, дзырдбæстытæ æмæ хъуыдыйæдтæй (*бахатыр кæн, дæ хорзæхæй, бузныг, æмæ а.д.*);

г) урокмæ æрбахæссын хъæуы, скъоладзауты диалогон ныхас аразыныл чи ахуыр кæны, ахæм куысты хуызтæ. Диалогон ныхас у баст ныхасы хуымæтæгдæр хуызыл. Диалогон ныхасыл фæцалхгæнæн мадзæлттæ сты:

- фарсты хъуыды æмбарын кæныныл куыст;

- фарстæн дзуапп бацæттæ кæнын;

- фарст раст раттыныл ахуыр кæнын;

- цæсгæмттæм гæсгæ хъазт аразын;

гъ) скъоладзауты ахуыр кæнын хи хъуыдытæ æргом кæныныл: предметон нывы æрфыст саразын, дидактикон хъæзтытæ æххæст кæнгæйæ.

Абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг стыр куыст цæуы хъуыдыйад аразыныл. Хъуыдыйадимæ баст фæлтæрæнтæ амынд цæуынц «Абеты» чиныджы дæр. Фæлæ, махмæ гæсгæ, ацы куыст хъæуы фæпарахатдæр кæнын. Хъуыдыйадыл ахадгæдæрæй бакусына æн пайдагæнæн ис ахæм куысты хуызтæй:

- хъуыдыйад фæдаргъдæр кæнын;
- хъуыдыйад кæронмæ ахæццæ кæнын;
- дзырдты рæнхъæвæрд айвын (сраст кæнын);
- хуызæгмæ гæсгæ хъуыдыйад саразын;
- фарстæн дзуапп раттын;
- хъуыдыйад фæхъæздыгдæр кæнын лæвæрд дзырдтæй æмæ а.д.

Баст ныхасы рæзтыл бакусына æн хорз æххуыс сты ахæм куысты хуызтæ:

- уæгъдибар диктант;
- текст хъуыдыйæдтыл дих кæнын, раст хъæлæсы уагæй сæ кæсын;
- æнцойгæнæн дзырдтæй пайда кæнгæйæ, радзырд саразын;
- сюжетон нывтæм гæсгæ радзырд саразын;
- тексты сæйраг хъуыды сбæрæг кæнын, сæргонд ын æрхъуыды кæнын;
- текст йæ райдайæнмæ гæсгæ (кæронмæ гæсгæ, пыланмæ гæсгæ, фæрстытæм гæсгæ) баххæст кæнын;

- тексты ссарын, йæ хъуыдымæ баст чи нæ у, ахæм хъуыдыйад (хъуыдыйæдтæ), æмæ а.д.

Абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусыны теоретикон бындуртæ равзаргæйæ, скодтам ахæм **хатдзæгтæ**:

1. Райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл ахадгæдæрæй бакусына æнæмæнг зонын хъæуы ныхас аразыны психофизиологон бындуртæ.

2. Ныхас кæнынмæ дæр, куыд кæцыфæнды архайд сæххæст кæнынмæ, скъоладзауы хъæуы сразæнгард кæнын.

3. Цæмæй 1-аг къласы ахуырадон-хъомыладон куыст иувæрсыг ма уа, уый тыххæй хъæуы кæсын æмæ фыссыны агъоммæ сывæллæтты ныхасы рæзтыл афтæ бакусын, цæмæй сын сæ алыварсы царды хуымæтæгдæр фæзындтæ бæстондæр раргом уой.

4. Фыццаг къласы ахуырдауты ныхасы рæзтыл кусыны **х æ с т æ** сты:

1) ахуырмæ цы сывæллæттæ æрбацыд, уыдоны ныхасы рæдыдтытыл куыст, сæ раст кæныныл архайд;

2) сывæллæтты ныхасы рæзтыл дарддæр кусын.

Ныхасы рæзтыл кусыны нысантæ, хæстæ, амынд методикон мадзæлттæ æмæ ранымад хатдзæгтæ бындур аразынц, дарддæр нæ куысты цы практикон куысты хуызты кой цæудзæн, уыдонæн.

НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ УАВÆРТÆ АБЕТÆ АХУЫР КÆНЫНЫ РÆСТÆГ

1) Ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ 1-аг къласы ирон æвзаджы программæйы

Райдайæн кълæсты мадæлон æвзаг ахуыр кæныны программæ арæзт у кæрæдзиуыл æнгом баст æртæ хайæ:

1. Кæсын-фыссын ахуыр кæнын, фæсурокты куыст æмæ ныхасы рæзт.
2. Литературон кæсынад (къласы æмæ фæсурокты) æмæ ныхасы рæзт.
3. Фонетикæ, лексикæ, грамматикæ, растфыссынад æмæ ныхасы рæзт.

Куыд уынаæм, афтæмæй программæйы стыр бынат ахсынц ныхасы рæзтыл куыстытæ: æххæст кæнын сæ хъæуы æвзаджы æппæт темæтæ ахуыр кæнгæйæ, литературон кæсынады фарстатæ æххæст кæнгæйæ.

Программæйы домæнтæм гæсгæ, «скъоладзауты психологон-физиологон хицæндзинæдтæ хынцгæйæ, урокты пайда кæнын хъæуы алыхуызон куыстытæй: грамматикон хъæзтытæ, дидактикон æрмæг, хуызджын нывтæ æмæ а.д.» Ранымад мадзæлттæ хорз æххуыс сты ныхасы рæзтыл куыст рæвдздæр кæнынæн.

Бæрнон æмæ вазыгджын домæнтæ æвæры ахуыргæнæджы размæ 1-æм къласы ирон æвзаджы программæ. Куыд амоны, афтæмæй фыццагкъласонтæ сæ мадæлон æвзагæй хъуамæ райсой хуымæтæгдæр зонындзинæдтæ, практикон æгъдауæй сæ арæхсой пайда кæнынмæ.

Программæйы хъусдард цæуы дидактикон принциптæм: æрмæг амонин хъæуы хуымæтæгæй – вазыгджындæрмаæ хизгæйæ, кæрæдзиуыл æнгом бастæй. Æргом здæхт цæуы ахуыртæ проблемондзинады бындурыл аразынмæ, скъоладзауты хибарæй хатдзæгтæ кæныныл ахуыр кæнынмæ.

Фыццаг къласы программæмæ гæсгæ фылдæр æргом хъуамæ здæхт цæуа дзырдутон-лексикон куыстмæ. Дзырдутон куыстæн стыр нысаниуæг кæй ис, уымæ гæсгæ алы дзырдимæ дæр кусын хъæуы йе 'ппæт бастдзинæдтæ хынцгæйæ: синонимон æмæ антонимон, омонимон ахастдзинæдтæ; дзырды нысаниуæг дзырdbаст æмæ хъуыдыйады.

Фыццагкъласонтæ базонынц ныхас хъуыдыйæдтыл дих кæнын, хъуыдыйад – дзырдтыл; хъуыдыйæдтæ сæ интонацимæ гæсгæ раст кæсын; хъæлæсы уагæй æвдисын хъуыдыйады райдайæн æмæ кæрон. Программæмæ гæсгæ ацы кары сывæллæттæ хъуамæ базонгæ уой ныхасы мырон скондимæ, фæцалх уой орфоэпион нормæтæ хынцын, мыртæ раст дзурын, сахуыр уой литературон æвзагыл дзурын.

Дзургæ ныхасы рæзтыл куыстыты 'хсæн ахадгæдæртыл программæйы нымад сты: хъуыды бæлвырд зæгъынаæн хъæугæ дзырдтæ агурын, иннæ дзырдтимæ йæ бæттын; зонгæ аргъæуттæ, радзырдтæ хи ныхæстæй дзурын; нывмæ гæсгæ хъуыдыйæдтæ, цыбыр радзырдтæ аразын; дзырдты бæлвырд тематикон къордтыл кусын; хицæн дзырдтимæ хъуыдыйæдтæ аразын; фæрстытæм гæсгæ цыбыр радзырдтæ аразын; хуымæтæг мидисджын дзырдтæ æвзарын.

Фыццаг кыласы скъоладзауты зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæм цы сæйраг домæнтæ ис, уыдонæй ныхасы рæзтыл куыстимæ æнгом баст у ахæм: æртæ-фондз хъуыдыйадæй арæзт радзырдтæ аразын.

Программæ куыд домæн, афтæмæй, ныхасы рæзтыл куыст 1-аг кыласы æнгом баст у сывæллоны миддунейы райрæзтыл архайдимæ. Ацы рæстæг хъуамæ стыр куыст цæуа скъоладзауæн йæ алыварсы цард раст æмбарын кæныныл, йæ зондахаст раст фæндагыл сæварыныл. Ныхасы рæзтыл куыст æххæстгонд цæуа хъомыладон куыстимæ æмбастæй.

Хъомыладон æгъдауæй цыдæриддæр хъусой кæстæр скъоладзаутæ, уыдон сын сæ цæстытыл хъуамæ уайын кæной аив ныхасы фæрцы æцæг цаутæ, аив нывтæ. Уымæ гæсгæ раст у, мадæлон æвзаджы программæ 1-аг кыласы ныхасы рæзтыл куыстæй кæй райдайы, уый.

Фыццагæм кыласы ирон æвзаджы программæмæ æркаесгæйæ, бафиппайдтам, программæйы домæнтæ æнгом баст кæй сты, абон методикæйы ацы кары сывæллæтты ныхасы рæзтыл цы куыст амынд цæуы, уымæ.

Иумæйагæй программæ амонæ абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыстытæн сæ ахадгæдæртæ.

Программæйы домæнтæ куыд æххæстгонд цæуынц ахуырты рæстæг, цавæр уавæртæ аразт цæуы скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусынæн, уыдон раиртасыны фæдыл практикæйы рæстæг бакастыстæм абетæ ахуыр кæнын уроктæм, æркастыстæм Калоты Риммæйы «Абеты» чиныгмæ. Дæлдæр нæ куысты лæвард цæуынц нæ хатдзæгтæ æмæ фиппаинагтæ.

2) Ныхасы рæзтыл кусыны уавæртæ Калоты Риммæйы «Абеты» чиныджы

Иумæйагæй Калоты Риммæйы «Абеты» чиныг дзуапп дæтты, мадæлон æвзаг ахуыр кæныны методикæйы фыццаг ахуыргæнæн чиныджы размæ цы домæнтæ æвард цæуы, уыдонæн. Чиныг арæзт у мырон аналитико-синтетикон методы бындурыл. Сывæллоны кæсыныл ахуыр кæны, нырыккон методикæйы разгæдæрыл цы мадзæлттæ амынд цæуынц, уыдонмæ гæсгæ.

Чиныджы бацæттæгæнæн хайы ис æрмæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл бакусынæн, сюжетон æмæ предметон нывтæ, дзырдты мырон-уæнгон схематæ, дзырдарæзтон схематæ, хъуыдыйæдты схематæ.

Чиныг аразы фадæттæ мыры анализ æмæ синтезæн; предметон æмæ сюжетон нывтыл бакусынæн; скъоладзауты æфтауы æмдзæвгæтæ, радзырдтæ, уыци-уыцитæ æмæ аргъæутты текститæ æвзарыныл.

Чиныгмæ гæсгæ скъоладзаутæн практикон æгъдауæй бацамонæн ис хуымæтæгдæр æмбарынæдтæ мадæлон æвзаджы тыххæй.

Фæлæ нæ фарстайыл кусгæйæ куыд сбæрæг кодтам, афтæмæй чиныг æххæст уавæртæ нæ аразы фыццагкыласонты ныхасы рæзтыл бакусынæн. Чиныджы ис, ныхасы рæзтыл куыст фæрæвдздæр кæнын кæм æмбæлы, ахæм бынæттæ. Æрдзурдзыстæм сыл бæлвырддæр.

Бацæттæгæнæн рæстæджы дзургæ ныхасы рæзтыл бакусынаен цы æрмæг лæвæрд цæуы, уый у æгæр хуымæтæг. Ардæм бахæссын хъуыд, темæмæ гæсгæ ныхасы уавæртæ саразынаен æххуыс чи фæуыдаид, ахæм иллюстративон æрмæг. Чиныйджы фæрстыл сæмбæлæн ис, нæ абоны цардимæ баст чи нæ уал у, ахæм нывтыл (7-æм фарс æмæ æнд.).

Бацæттæгæнæн рæстæджы æрмæг фаг нæ кусы сывæллоны фонематикон хъусынад (фонематический слух) райрæзыныл. Фаг куыст нæ цæуы мыр æмæ дамгъæйыл: ам æдзух æххæстгонд не 'рцæуы дидактикон принцип – хуымæтæгæй – вазыгджынмæ.

Чиныйджы хъуамæ фылдæр æргом здæхт цæуа дзырдуратон куыстмæ, хуыздæр уайд ног дзырдтæ алы фарсыл дæр хицæнæй дæттын. Баивинаг сты, скъоладзаутæ зынтæй кæй иртасынц, ахæм архаикон дзырдтæ: *дымæг, æфсæн, тъыл, хъыргъа, скъуда, гоцъоби, куынаг* æмæ æнд. Чиныйджы фæрстыл пайдагонд цæуы, иронау зæгъæн кæмæн ис, ахæм æрбайсгæ дзырдтæй *шайба* - иронау *къори, шарф* – *хъуырбæттæн* (æрк. 12, 17, 18 ф.).

Чиныйджы æххæст куыст нæ цæуы хъуыдыйадыл, йæ хуызтæ, йæ структурон арæзтыл. Афтæ, бацæттæгæнæн хайы цы хъуыдыйæдты схемæтæ ис, уыдонæн сæ фылдæр сæ загъды нысанмæ гæсгæ сты таурæгъон, се 'хсæн хæрз чысыл сты фарстон, хъæрон, разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтæ, пайдагонд нæ цæуы иу дзырдæй арæзт хъуыдыйæдты схемæтæй.

Зæгъын хъæуы, хъуыдыйæдты фылдæр хай сæ структурон арæзмæ гæсгæ æмхуызон кæй сты – фылдæр 2-3 дзырдæй арæзт (14-18 ф.). Чиныйджы ацы хаймæ бахæссæн ис, лæвæрд нывтæм гæсгæ саразын кæй хъæуид, ахæм цыбыр текстытæ-схемæтæ дæр (сæргонд æмæ 2-3 хъуыдыйадæй арæзт текст). Уыдон скъоладзауы рагацау зонгæ кæниккой тексты структурон арæзтимæ, фæлтæрын æй кæниккой хи текстытæ аразыныл.

Æрмæгмæ бахæссын хъæуы, скъоладзауы диалогон ныхас саразыныл чи 'фтауы, ахæм нывтæ (дыууæ 'мбалы ныхас кæнынц, сывæллæттæ телефонæй кæрæдзимæ дзурынц, транспорты ныхас кæнынц æмæ а.д.)

Чиныйджы ис, сæ дзырдты рæнхъæвæрд раст кæмæн нæу, ахæм хъуыдыйæдтæ (36 ф., 38-æм ф. æмæ æнд.).

Чиныйгмæ фаг хаст нæ цæуынц ирон адæмон сфæлдыстадæй ист уацмыстæ: уыци-уыцитæ, æмбисæндтæ, аргъæуттæ; фæхъæздыгдæр кæнын æй хъæуы тагъддзуринагтæй дæр. Бафиппайæн ис, уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ фольклорон уацмыстæй (уыци-уыцитæй) иуæй-иутæ аив тæлмацгонд кæй не 'рцыдысты - лæвæрд цæуынц калькæты хуызы (50-æм ф.).

Чиныйджы текстытæй иуæй-иутæ хуыздæр уайд баивын. Бацагурын æмбæлы, скъоладзауы хъуыдыкæнынад райрæзыныл, йæ хъуыдытæ раггом кæныныл æй чи 'фтауы, ахæм текстытæ. Æвæццагæн, раст уыдаид, чиныйджы абетæ ахуыр кæныны рæстæгæн цы текстытæ лæвæрд цæуы, уыдоныл фылдæр бакусынаен сæ быны хæслæвæрдтæ æмæ фæрстытæ фæнысан кæнын. Ахæм хæслæвæрдтæ фылдæр раттæн уыд, абетæ ахуыр кæныны фæстæ кæсынаен цы текстытæ лæвæрд цæуынц, уым дæр.

Зæгъын хъæуы, фæстаг рæстæг кæй фæфылдæр сты ирон сывæллæттæн фыст уацмыстæ, кæй фæзындис, цардимæ сывæллоны цымыдисон хуызы чи зонгæ кæны, ахæм хуымæтæг, фæлæ уый хыгъд аив уацмыстæ. Хорз уайд, уыдоны текстътæй чиныг фæхъæздыгдæр кæнын.

Чиныджы фæсдамгъон хаймæ цы текстътæ хаст æрцыд, уыдон хуыздæр у цымыдисондæр хуызы раттын, цæмæй хуымæтæджы ма зонгæ кæной сывæллоны Хетæггаты Къостаимæ, Абайты Васоимæ, Хъантемыраты Алибекимæ, Плиты Иссæимæ, Мæсгуы æмæ Дзæуджыхъæуимæ, фæлæ сын сæ размæ хæссой, ныхас кæуыл (кæнæ цæуыл) цæуы, уый тыххæй мидисджындæр, зæрдæйыл чи 'мбæлы, ахæм æрмæджытæ. Зæгъæм, зындгонд адæймæгтæн сæ царды хабæрттæй ист хуымæтæг эпизодтæ, кæнæ сæ сывæллоны бонтимæ баст цаутæ, Дзæуджыхъæуы равзæрдимæ баст æрмæджытæ æмæ а.д. Ахæм текстæн фылдæр уыздæн йæ хъомыладон ахадзындзинад дæр.

Бацархайын хъæуы, цæмæй текст ма уа хус цауты хуымæтæг ранымад. Чиныгмæ бахæссын хъæуы мидисджын, фæлæ æнцон æмбарæн, цымыдисон текстътæ; сывæллоны размæ алыхуызон хæстæ чи æвæры, ахъуыды кæнынмæ йæ чи хоны, ахæм къаннаг уацмыстæ. Текстътæй иуæй-иутæ сывæллæттæй хъуамæ домой исты архæйдтытæ сæххæст кæнын, разæнгард сæ кæной ныхасы архайынмæ, бакаст æрмæджы фæдыл хи хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ æргом кæнынмæ.

Чиныджы хæрз чысыл лæвæрд цæуы, скъоладзауты логикон хъуыдыкæнынад, се сфæлдыстадон гæнæнтæ райрæзынæн æххуыс чи у, ахæм куысты хуызтæ. Æрмæг, æнæмæнг, фæхъæздыгдæр кæнын хъæуы ребустæй, схемæты хуызы арæзт хæслæвæрдтæй, дзырдбыдтæй æмæ æндæр ахæм цымыдисон фæлтæрæнтæй.

Чиныджы æмбæлы, уырыссаг методикайы «сквозной персонаж»-ыл нымад чи у, ахæм герой «Мури». Хуыздæр æй уайд ирон адæмон сфæлдыстадæй ист хъайтарæй баивын, зæгъæм, Зондаби кæнæ Нарты Ацæмæз æмæ æнд.

Ныхасы рæзтыл куыст абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны урокты

Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй райдайæн скъолайы ахуыргæнджытæй бирæтæ нæ арæхсынц «Абеты» чиныгмæ уæлæмхасæн æрмæг бацæттæ кæнынмæ, урок алыхуызон дидактикон æрмæгæй фæхъæздыгдæр, фæмидисджындæр кæнынмæ.

Ахуыргæнджытæ къуылымпытæ æййафынц, чиныджы æрмæг бацамонынæн ахъаз чи у, ахæм куысты хуызтæ æвзаргæйæ, урочы темæ хуыздæр бацамонынæн æххуыс чи у, ахæм мадзæлттæ агургæйæ. Хатгай кæсын-фыссын ахуыр кæныны урок арæзт æрцауы æрмæст чиныджы

æрмæгыл æнцой кæнгæйæ. «Абеты» чиныг цас гæнæнтæ аразы ныхасы рæзтыл бакусынæн, ууыл та мах дзырдтам нæ куысты раззаг хайы.

Ныхасы рæзтыл кусгæйæ, урочы стæм хатт пайдагонд цæуы, ахуырдауы диалогон æмæ монологон ныхас аразынмæ разæнгард чи кæны, ахæм фæлтæрæнтæй. Æрмæст хатгай бафиппайæн ис урочы цæсгæмттæм гæсгæ хъазт, грамматикон хъæзтытæ, грамматикон аргъæуттимæ куыст, комкоммæ ныхас аразыныл фæлтæрын, тагъддзуринæгтæ ахуыр кæныныл куыст; ребустимæ, дзырдбыдтимæ, базон-базонтимæ куыст. Афтамæй ранымад куысты хуызтæ сты хорз ахъаз скъоладзауты дзургæ ныхасы рæзтыл кусынæн.

«Абеты» чиныджы æрмæг бæлвырд ныхасы темæйы бындурыл лæвæрд кæй цæуы, уымæ гæсгæ фыццаг къласы абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæнын уроктæ сты *ныхасы-тематикон уроктæ*.

«Абеты» чиныджы ныхасы темæмæм гæсгæ урок цæттæ кæнгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ хъуыды кæна йæ хъомыладон нысаниуæгыл, ома урочы ныхас цæуыл цæудзæн, уый цас ахадгæ у ахуырдауты царды, ууыл. Ацы домæн у тынг ахсджиаг, комкоммæ баст у урочы иумæйаг хъомыладон нысаниуæгимæ.

Урочы кæцыдæр хай ахуыргæнæг хъуамæ куса текстыл æнцой кæнгæйæ, ома, урочы мидæг æвзæрст цæуой, ныхасы темæимæ баст чи у, йæ райхалынæн æххуыс чи у, ахæм къаннæг текстытæ. Текстæн, æнæмæнг, равзарын хъæуы йæ дзырдуат (дзырдуатон-лексикон куыст). Уый фæстæ æрдзурын хъæуы тексты темæ æмæ сæйраг хъуыдыйыл, йæ бындурыл скæнын хъæуы беседæ æмæ хъомыладон куыст, текстæй спайда кæнын хъæуы ныхасы рæзтыл бакусынæн (скæнын цæсгæмттæн гæсгæ хъæзтытæ, бакæнын æвзаргæ каст, хи ныхæстæй радзурын кæнын хицæн эпизодтæ, хъуыдыйæдтæ баххæст кæнын æмæ афтæ дарддæр).

Зындгонд куыд у, афтæмæй фыццаг къласы скъоладзаутæ тынг æнувыд вæййынц сæ ахуыргæнæгыл. Уый хъæлæсы уаг сæм фæкасы æппæтæй растдæр, аивдæр. Ацы уавæр зæрдыл даргæйæ, текстыл кусгæйæ, уæлдай хъусдард хъуамæ цæуа ирон ныхасы интонаци, ныхасы темп æмæ мелодикæмæ. Текст аив кæсгæйæ, ахуыргæнæг логикон æмæ фразон цавдæй амоны ныхасы интонацион арæзт, кæм æмбæлы, уым скæны дæргъвæтин æрлæудтытæ, раст хъæлæсы уагæй кæсы, сæ загъды нысанмæ гæсгæ алыхуызон чи сты, ахæм хъуыдыйæдтæ.

Ахуырдауты рæгъмæ цы текст хаст цæуы, уый хъуамæ уа æнцонæмбарæн (ма дзы æмбæлой зынаембарæн æмæ зындзурæн дзырдтæ, йæ темæ сывæллæттæн хъуамæ уа хæстæг, разæнгард сæ кæна хи хъуыдытæ æргом кæнынмæ). Текст хъуамæ æнгом баст уа урочы ныхасы æмæ грамматикон темæтимæ (йæ бындурыл райхалæн уа ныхасы темæ, бацамонæн уа грамматикон æрмæг). Тексты бæрцæй (цас æмбæлы, уый бæрц) хъуамæ æмбæлой аивгæнæг мадзæлттæ дæр (æмбисæндтæ, æнгом дзырдбæстытæ, кæнæ базырджын ныхæстæ, синонимтæ æмæ антонимтæ бирæнысаниуæгон дзырдтимæ, хъæрон, фарстон, кæнæ разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтæ)

æнаæххæст хъуыдыйæдтæ æмæ æндæртæ, цæмæй, текстыл кусгæйæ, ахуыргæнагæн йæ бон уа ирон æвзаджы аивдзинад ахуырдаутæм фæхæццæ кæнын. Текст æнаæмæнг хъуамæ æххæст кæна хъомыладон хæстæ.

Текстыл кусгæйæ, скъоладзауты практикон æгъдауæй базонгæ кæнæн ис йæ амады сусæгдзинæдтимæ дæр: цал абзацы ис тексты, цæуыл цæуы ныхас алы абзацы дæр, цæмæй баст цæуынц кæрæдзиуыл хъуыдыйæдтæ, текстæн цавæр сæргонд ис, куыд ма йæ схонæн ис æмæ æнд.

Алы урочы дæр æххæст кæнын хъæуы дзырдуатон-лексикон куыстытæ. Ног дзырды нысаниуæг бацамонынаен спайдагæнаен ис цæстуынгæ æрмæгæй (предметон æмæ сюжетын нывтæй, муляжтæй æмæ æнд.), дзырды схемæйæ, æмуидагон дзырдтæй, синонимтæ æмæ антонимтæй, тæлмац кæнынæй, ног дзырдæй хъуыдыйады кæнæ тексты мидæг æмæ æндæр мадзæлттæй.

Урочы æнаæмæнг хъуамæ æмбæлой алыхуызон цымыдисон куысты хуызтæ æмæ мадзæлттæ. Уыдоны фæрцы куыст цæуы рæвдздæр, ахуыртæ та сты ахадгæдæр. Ахæм куысты хуызтæ æмæ мадзæлттæ сты: алыхуызон грамматикон хъæзтытæ, викторинатæ, цæсгæмттæн гæсгæ хъæзт, нывмæ гæсгæ куыст, сфæлдыстадон куысты хуызтæ, рæбустæ æмæ схематæ, пиктограмматæ æмæ дзырдбыдтæ æмæ афтæ дарддæр.

Фыццаг къласы ахуырдауты ныхасы рæзтыл кусгæйæ æнаæмæнг пайда кæнын хъæуы цæстуынгæ æрмæгæй. Æнæ цæстуынгæ æрмæг ахуыртæ зынгæ фæкъуылымпыдæр вæййынц. Цæстуынгæ æрмæг дæр хъуамæ æнгом баст уа урочы грамматикон æмæ ныхасы темæимæ, ахуырдаутæн феххуыс уа ног дзырдты нысаниуæг хуыздæр бахъуыды кæнынæн, ныхасы мидæг сæ пайда кæнынæн. Цæстуынгæ æрмæджы фæрцы ахуырдаутæ рæвдздæр фæцарæхсдзысты бакаст текст хи ныхæстæй радзурынмæ, фидæны та (2-4 кълæсты) изложенитæ фыссынмæ.

Фыццагæм къласы ахуырдаутимæ кусгæйæ ахуыргæнагæджы цæттæ кæнын хъæуы, скъоладзауты зонындзинæдтæ кæй фæрцы бæрæгтонд цæуынц, ахæм куысты хуызтæ дæр.

Абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг ныхасы рæзтыл куыстæн цы уавæртæ ис, уыдонмæ æркæсгæйæ мах æрцыдыстæм ахæм **хатдзæгтæм**:

1. Фыццагæм къласы программæйы домæнтæ æнгом баст сты, абон методикæйы ацы кары сывæллæтты ныхасы рæзтыл цы куыст амынд цæуы, уымæ. Иумæйагæй программæ амын æбетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыстытæн сæ ахадгæдæртæ.

2. Иумæйагæй Калоты Риммæйы «Абеты» чиныг дзуапп дæтты, мадæлон æвзаг ахуыр кæныны методикæйы фыццаг ахуыргæнагæн чиныджы размæ цы домæнтæ æвæрд цæуы, уыдонæн. Фæлæ чиныг фæсте аздад абоны методикон домæнтæй, æххæст дзуапп нæ дæтты ирон æбетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны программæйы домæнтæн, уæлдайдæр ныхасы рæзтыл куыстæн.

3. Ахуыргæнджытæ къуылымпытæ æййафынц, скъоладзауты ныхасы рæзтæн ахъаз чи у, ахæм куысты хуызтæ æвзаргæйæ, урочы темæ хуыздæр бацамонынаен æххуыс чи у, ахæм мадзæлттæ агургæйæ. Хатгай кæсын-фыссын ахуыр кæныны урок арæзт æрцæуы æрмæст «Абеты» чиныджы

æрмæгыл æнцой кæнгæйæ. Ахуырты рæстæг фаг хъусдард не 'рцæуы текстыл куыстмæ.

НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ МЕТОДИКÆ АБЕТАХУЫР КÆНЫНЫ РÆСТÆГ

1) Ныхасы рæзтыл кусыны сæйраг принциптæ

Ныхасы рæзтыл куысты сæйрагдæр хæс у скъоладзауты хи хъудытæ дзургæ æмæ фысгæйæ æргом кæныныл фæцалх кæнын. Уæлдæр куыд сбæрæг кодтам, афтæмæй хи ныхас бацæттæ кæнынаен сывæллонмæ хъуамæ уа,

ф ы ц ц а д ж ы дæр, зонындзинæдтæ йæ алыварсы дунейы тыххæй;
д ы к к а д ж ы, зонгæ уа æвзаджы иуæгтимæ, зона сын сæ функционалон нысаниуæг; æ р т ы к к а д ж ы, арæхса æвзаджы иуæгтæй ныхасы уавæрмæ гæсгæ раст пайда кæнынмæ.

Афтæмæй зæгъæн ис, мадæлон æвзаг ахуыр кæныны хъуыддаджы сæйрагдæрыл нымад кæй у *æвзаг ахуыр кæныны æмæ ныхасы рæзтыл куысты иудзинад*. Ахæм хатдзæг актуалон у канд райдайæн скъолайы нæ, фæлæ астауккаг æмæ хистæр кълæсты дæр. Фыццагкъласонтимæ кусгæйæ та æххæстгонд кæй нæ цæуы, ууыл дзурæг у, скъоладзауты ныхасы хæрзхæддзинад. Кæд абетахуыр кæныны фыццаг уроктæ арæст цæуынц темæтæ «Ныхас» æмæ «Хъуыдыйад»-мæ гæсгæ, уæддæр æххæстæй амынд нæ цæуынц ацы æмбарынадтæ.

Ацы уавæр бæрæг кæны, ирон æвзаг амоныны методикайы ныхасы рæзтыл куыст раст арæст кæй нæу, уый.

Нæ куысты сæйрагдæрыл нымайæм: ныхасы рæзтыл куыст кæнын хъæуы бæлвырд системæмæ гæсгæ, психологон-педагогон бындуртыл арæст иумæйагдидактикон принциптыл æнцой кæнгæйæ. Ныхасы рæзтыл куысты ахсджиагдæр у скъоладзаутæн *æвзаджы иуæгтæ бæстон æмбаргæйæ амоныны принцип* (принцип сознательности). Ахуырдаутæ хорз куы бамбарой дзырд æмæ хъуыдыйады нысаниуæг, уæд сæ растдæр пайда кæндзысты сæ ныхасы мидæг дæр. Ацы хъуыдыйыл хæст сты зындгонд уырыссаг ахуыргæндтæ И.А. Зимняя, Н.И.Жинкин, М.Р. Львов, кæцытæ нымайынц, зæгъгæ, скъоладзау, суанг фыццагкъласон дæр, мадæлон æвзаг хъуамæ ахуыр кæна æмбаргæйæ. Уый куы нæ уа, уæд æнæуд, механикон æгъдауæй арæст ахуыртæ сты æнæнысан, афтид.

Æвзаджы иуæгтæ бæстон æмбаргæйæ амоныны принцип æнгом баст у иннæ принципимæ – *программæмæ хаст æрмæг, темæтæ æмбастæй амонын*. Ныхасы рæзтыл куыст хъуамæ арæст цæуа æвзаджы æппæт иуæгтыл уыцы иу рæстæг кусгæйæ: дзырд æмæ хъуыдыйад аразыныл фæлтæрæнтæ, баст ныхас цæттæ кæныныл куыст – ацы архæйдтытæ сты иумæйагæй æххæстгæнинаг алы урочы дæр.

Райдайæн скъолайы, уæлдайдæр та абетахуыр кæныны рæстæг ахсджиаг принципыл нымад у *ахуыртæ цæстуынгæ æрмæгыл æнцой кæнгæйæ аразын*. Цæстуынгæ æрмæг феххуыс вæййы скъоладзауы мидхъуыдыты райрæзтæн, сывæллоны разæнгард кæны ныхасы архайынмæ, æнцондæр кæны ахуыртæ (К.Д. Ушинский, И.А. Зимняя, Гуыриаты М.).

Ныхасы рæзтыл кусыны принципты 'хсæн зынгæ бынат ахсы *коммуникативон принцип*, кæцы æнгом баст у скъолайы мадæлон æвзаг ахуыр кæныны нысанимæ. Ныхас кæнынмæ тырнындзинад, нихасы архайынмæ фæндондзинад скъоладзаумæ сæвзæрынц алыхуызон нихасы уæвæрты, хъæзтыты фæрцы. Афтамæй методикайы ацы принцип æххæстгонд цæуы ахуырты *проблемондзинад æмæ нихасы уавæр сæвзæрын кæныны принциптыл* æнцой кæнгæйæ. Æрмæст нихасы уавæр саразгæйæ, раздахæн ис сывæллоны æргом дзурынмæ, нихасы архайынмæ. Йæ миддунемæ хæстæг чи у, æрмæст ахæм нихасы темæ, хи хъуыды раргом кæнын дзы чи домæ, æрмæст ахæм нихасы уавæр сдзурын кæндзысты сывæллоны.

Ранымæд принципты бындурыл арæст æрцыд, фыццагæмкъласонты нихасы рæзтыл кусыны системæ, кæцыйы *сæйрагдæрыл нымайæм алыхуызон дидактикон хъæзтытæ, нихасы-тематикон уроктæ, текст сæвзæрын æмæ хи текст аразынимæ баст фæлтæрæнтæ*.

2) Дидактикон хъæзтыты нысаниуæг нихасы рæзтыл куысты

Ныхасы рæзтыл куыст сывæллæтты тагъд фæллайын кæны, уæлдайдæр та фыццагкъласонты. Уымæ гæсгæ сын æппæт ахуыртæ дæр аразын хъæуы, цас гæнæн ис, уыйбæрц хъазты бындурыл. Куыд зонæм, афтамæй ацы кары сывæллæттæ бирæ уарзынц сæхæдæг хъæзтытæ мысын. Практикайы уæвгæйæ бафиппайдтам, ацы хъуыддагæй пайдагонд кæй цæуы ахуырты рæстæг дæр.

Зындгонд ахуыргæндтæ (Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев, Д.Б.Эльконин æмæ иннæтæ) куыд бафиппайдтой, афтамæй хъазгæйæ сывæллонаен рæзы йæ курдиатджын æрхъуыды, сфæлдыстадон хъуыдыкæнынад. Хъазгæйæ сывæллон хуыздæр базонгæ вæййы йæ алыварсы дунеимæ, сæвзæры йæм оригиналон хъуыдытæ. Дидактикон хъæзтытæ ахуыр кæнынц цыргъзонддзинадыл, дзырдарæхстыл, тагъд мадзал æрхъуыды кæныныл æмæ бирæ æндæр ахæмтыл.

Фыццагкъласонтæ сты тынг змæлаг, дзæгæлгаст, тагъдфæллайæг, хъæуы сæ арахдæр дисы æфтауын, цæмæй цы кусынц, уый хуыздæр æмæ разæнгарддæрæй бамбарой. Ахæм мадзалыл дæр та методикайы нымайынц дидактикон хъазт. Хъазты фæрцы сывæллон йæ 'ргом рæвдздæр раздахы ахуырмæ, фæцалх вæййы, ныры онг ын æнæзонгæ чи уыд, уыцы уавæртыл. Хъазт æгасæй дæр фенцондæр, фæрогдæр кæны ахуырадон-хъомыладон куыст.

Д.Б.Эльконины хъуыдымæ гæсгæ хъазт у «тыхджын педагогон быдыр», рæзын кæны сывæллоны сфæлдыстадон гæнæнтæ, разæнгард æй кæны ахуырмæ. Ахуыргæнæг хъæзтытæй цас фылдæр пайда кæна ахуыр фæрогдæры тыххæй, цас сæ аивдæр бабæтта ахуырадон æрмæгимæ, уыйбæрц сывæллæтты хъуыдыкæнынад æнцондæрæй здахдзæн иу уавæрæй иннæмæ.

Л.С. Выготский хъазт нымадта удгоймаджы райрæзтæн стыр ахъаз чи у, ахæм фæрæз. Хъазты æххæст кæнынц сывæллоны бæллицтæ, йæ интерестæ. Хъазт у удгоймаг хъомыл кæныны сæйрагдæр мадзæлттæй иу.

Хъазты архайгæйæ раргом вæййынц сывæллоны миддуне, йæ дзырдлаты æмвæзад, ныхасы хъæндзинæдтæ.

Сусæггаг нæу, дзурынмæ хорз чи нæма арæхсы, кæнæ йæ ныхасы хъæндзинæдтæ кæмæн ис, уыцы сывæллон скъолайы дзурын кæй нал фæуæнды, æмбæлтты 'рдыгæй ныхкъуырды баййафгæйæ, æфсæрмыгæнаг свæййы. Арæхстджын ахуыргæнæгæн хъазт феххуыс уыдзæн ахæм сывæллоны зæрдæмæ фæндаг ссарынæн.

Ахуыргæнæгæн ацы уавæр у зæрдылдаринаг, фыццагкъласонтимæ кусгæйæ дзы хъуамæ арæхса пайда кæнынмæ. 6-7 аздыд сывæллæттимæ кусгæйæ ахуырадон-хъомыладон куысты хъазты хуызы æххæстгонд фæцæуынц ахæм хæлæвæрдтæ:

- аргъауы кæнæ радзырды тексты персонажы æрфыст саразын;
- бакаст уацмысы хæйттæй кæцыдæр цæсгæмттæм гæсгæ ахъазын;
- лæвæрд темæмæ гæсгæ саразын сывæллæтты нывты равдыст «Мæ уарзон персонаж»;
- иумæ аргъау æрхъуыды кæнын («Уалдзыгон аргъау», «Ногбонны аргъау»);
- музыкалон уацмысмæ хъусгæйæ ныв кæнын.

Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй бирæ сывæллæттæ нæ фæарæхсынц мыртæ *къ*, *нъ*, *тъ*, *хъ* раст дзурынмæ. Фыццагкъласонты ацы мыртæ раст дзурыныл фæцалх кæнынаг хорз æххуыс сты грамматикон аргъæуттæ, тагъддзуринæгтæ, алыхуызон дидактикон хъæзтытæ. Дæнцæгæн дзы æрхæсдзыстæм цалдæр.

1.

Тагъддзуринаг:

Къаппа-къоппа-къæбæлдзыг,

Къаппа-къоппа-хæтæлдзыд.

Къаппа-къоппа уæлвæзы,

Къаппа-къоппа дæлвæзы. (Цæрукъаты В.)

2.

Пъырыпъыф

Пъырыпъыф ныссырх и,

Мæнæргъыйау раст.

Пъæртт, зæгъгæ, ныппырх и

Пъырыпъыф æваст. (Уырымты П.)

3.

Тъанг ыссардтой цъиутæ.

Тъангыл кодтой цинтæ.

Иу цъиу æй ивæзта ме 'рдæм,

Иннæ йæ ивæзта де 'рдæм. (Уалыты Л.)

4.

Чи куыд кæны?

Хърихъунн – хъунн-хъунн.

Хъæдхой – къунн-къунн.

Дудахъ – дахъ-дахъ.

Халон – хъуахъхъ-хъуахъхъ.

Хиуа – хъиу-хъиу.

Цъиутæ – цъиу-цъиу.

Сидын: «Дзиу-дзиу!»

Скæнæм зиу-зиу. (Цæрукъаты В.)

Райдайæн скъолайы мадæлон æвзаджы урокты ахуырадон æрмæг æнцондæрæй бацамоныæн ахадгæдæр фæрæзыл нымæд сты грамматикон аргъæуттæ. Сабитæ суанг абетæ ахуыр кæнгæйæ фæцалх вæййынц аргъæуттæм хъусыныл æмæ сæм уымæ гæсгæ грамматикон аргъауы текст дæр кæсы цымыдисон, æвæллайгæйæ йæм лæмбынæг фæхъусынц, сæ цæстытыл ирдæй ауайынц аргъауы хицæн фæзындтæ.

Æвзаджы иуæгтæ аргъæутты æвдыст цæуынц хицæн персонажты хуызы. Уыдон хæларæй, кæрæдзийы æмбаргæйæ цæрынц Ныхасы алаæмæттаг бæстæйы.

Аргъæутты сюжеттæ сты æнцонæмбарæн æмæ цымыдисон, хуымæтæг хуызы дзурынц æвзаджы грамматикон скондыл. Сæ фæрцы сабитæн æнцондæрæй бацамонан ис ахуырадон æрмæг: мыртæ æмæ дамгъæтæ, хицæн мырты сусæгдзинæдтæ, дзырдты арæзт, хъуыдыйады сконд.

Фыццагæмкъласонтæн кæсын-фыссын амонгæйæ хъазты хуызы бацамонан ис, зындæрæн цы мыртæ (дамгъæтæ) ахуыр кæнынц, уыдон. Зæгъæм, грамматикон аргъауы фæрцы сывæллæттæ хуыздæр бахъуыды кæндзысты дамгъæ хъæбæр нысаны (ъ) нысаниуæг ирон æвзаджы. Бахъуыды кæндзысты, хъæбæр нысаны фæрцы ног (дыууæнысанон) дамгъæтæ арæзт кæй цæуы, иннæ дамгъæтимæ йæ иумæ кæй фыссæм, уыдæттæ. Æххуыс та нын фæуыздæн ахæм грамматикон аргъау:

Аргъау

Иу ахæмы дын дамгъæтæ æрæмбырд сты. Дзаг фынджы уæлхъус рацыд ныхас æмгардзинад æмæ хæлардзинады тыххæй. Дамгъæтæй алчи дæр æппæлы йæ хорз æмбалæй. Æрмæст фынджы кæрон бады æнкъардæй хъæбæр нысан. Хæлæг кæны æмкъай зылангон æмæ æзылангонтæм, зараг хъæлæсонтæм «хъæлдзæг æмбæлттæм» – дыгай дамгъæтæй нысангонд мыртæм.

Сфæнд кодта хъæбæр нысан дæр йæхицæн аккаг æмбæлттæ ссарын. Зилы фынджы алыварс, иу дамгъæйæ иннæмæ цæуы, хаты сæм. Фæлæ йыл уыдон сæхи атигъ кæнынц, æнæрвæссон каст æм кæнынц.

Абады 3-йы фарсмæ хъæбæр нысан, фæлæ йæм уый йæхи фæтызмæг кæны. Банцой кæны Р-йыл, фæлæ йыл уый дæр бахъуыр-хъуыр кæны. Бакъул

кæны С-мæ, фæлæ йыл маесты хъазау йæхи андзары. Афтамæй рахау-бахау кæны иу дамгъæйæ иннæмæ.

Æрмæст ын дамгъæ Ц фæтæриггъæд кодта æмæ йæ йæ цуры æрбадын кодта. Бады хъæбæр нысан æнцæд, банцой кодта йæхи Ц-йыл, йæ цæстысыг фырцинæй æркалд:

- Ис мæнæн дæр ныр цæдисон æмбал! – цин кæны йæхицæн.

Æмæ райдыдта лæггад кæнын дамгъæ Ц-йæн. Цъайæ йын дон æрбадафта, йæ алфамблай йын цъылынæй амарзта, цъындатæ йыл скодта, йæ дзабырты цъыфтæ йын асæрффта.

Уæдмæ хъæбæр нысаны сæхима æрбахæстæг кодтой иннæ дамгъæтæ дæр: Г, К, П, Т, Х, Ч. Уыдон не 'взаджы бирæ дзырдты æнæ хъæбæр нысан фидаугæ дæр нал кæнынц. Ахæм хорз æмбал разынд хъæбæр нысан.

Ацы аргъау сывæллæтты зæрдæтæм тынг кæй цæуы, уымæ гæсгæ йæ ахъазæн ис цæсгæмттæм гæсгæ дæр. Аргъауы бындурыл фыццагкъласонтимæ саразæн ис диалогон ныхас дæр. Скъоладзаутæ йæ æхсызгонæй ахъаздысты. Зæгъæм:

Дамгъæтæ æппæлынц сæхицæй, сæ хорз æмбæлттæй:

Дамгъæ М: Æз тынг хъæугæ дамгъæ дæн. Мæнæй райдайы æппæтæй зынаргъдæр дзырд – Мад.

Дамгъæ Ф: Æз дæр къаддæр нæ ахæдын. Кæсут-ма: Фыд, Фыдыбæстæ. Ис мын цæдисон æмбал дæр – дамгъæ В.

Дамгъæ Б: Мæнæй хуыздæр æмбæлттæ дамгъæты бæстæйы никæмæн ис. Уыдон сты хъæлæсонтæ. Семæ аразын уæнгтæ æмæ диссаджы рæсугъд дзырдтæ. Хъусут-ма: ба, буц, булæмæргъ, бузныг.

Дамгъæ Ь: Бауадзут-ма мæ уæхима. Мæн дæр æмбæлттæ хъæуы. Æнæ 'мбалæй тынг зын у цæрын зæххыл.

Дамгъæтæ иумæ: Ацу! Бакаес-ма дæхима, цæй хуызæн дæ уый. Дæ бакаст – зылын-мылынтæ, дæ хъæлæс – хъуырхъуыргæнаг. Мах ахæм æмбал нæ хъæуы.

Дамгъæ Ц: Æмбæлттæ! Раст нæ кæнут. Æз æй æрбауадздзынæн махима, æмæ ма-иу кæсут, куыд хорз æмбал мын уыдзæн, уымæ.

Дамгъæ Ъ: Бузныг, дамгъæ Ц. Æз дын хорз лæггад кæндзынæн. Цъайæ йын дон æрбадафдзынæн, дæ алфамблай дын цъылынæй амæрздзынæн, цъындатæ дыл скæндзынæн, дæ дзабырты цъыфтæ дын асæрфдзынæн.

Хъазт цалдæр хатты афæлваргæйæ, сывæллæттæм раттын хъæудзæн фæрстытæ:

- Цавæр мырты (дамгъæты) ма æмбæлы хъæбæр нысан?
- Цæуыл дзурæг у уый?
- Мыр (дамгъæ) хъæбæр нысан кæм æмбæлы, ахæм дзырдтæ æрхъуыды кæнут.

Ахуырдаутæн баххуыс кæнæн ис, сæ нæмтты мыртæ гъ, къ, нь, тъ, хъ, чъ кæмæн æмбæлы, ахæм предметон нывтæ равдисгæйæ, базон-базонтыл кусгæйæ æмæ а.д.

Ныхасы рæзтыл бакусынæн, æвзаджы æмбарындæтæ цымыдисондæрæй бацамонынæн æххуыс у ахæм аргъау дæр:

Мырты бæстæйы Хъæлæсонтæ æмæ Æмхъæлæсонтæ цардысты тынг хæларæй. Æдзухдæр уыдысты æмвæнд, æмцæдис, æмзонд. Арæх-иу алæууыдысты фæрсæй-фæрстæм. Æмæ-иу уæд Хъæлæсонты зард фендæрхуызон ис. Хъæлæсон æмæ-иу æмхъæлæсон сæ кæрæдзиуыл куы амбæлдысты, уæд-иу сæ рауади уæнг – иугонд уæнг. Æмæ-иу уæд мыртæ рйдыдтой дзурын. Уæнгтæй-иу иуæй-иутæ рауадысты тынг рæсугъд, уыдис сæ зарæн, ивæзæн. Кæс-ма: ла, лу, мæ, ни, дæ. Ахæм уæнгы æхъæлæсон фæлæууы хъæлæсоны разæй. Фæхоның æй гом уæнг. Фæлæ ма-иу Хъæлæсоны фарсмæ Æмхъæлæсон куы 'рбалæууыдис, уæд-иу сæ зард аскъуыд. Уæд-иу мыртæ ацарæзтой æхгæд уæнг. Кæс-ма: мæн, нæл, даг, лув. Ахæм уæнгтæн зарæн дæр нæй.

Уæнгтæ-иу куы 'рбамбырд сты, уæд-иу сæ рауадис æнæхъæн дзырдтæ. Дзырдтæй алкæцы дæр тагъд кодта йе 'мбæлттæн исты фехъусын кæнынмæ.

Арæх-иу дзырдтæ балымæн сты, кæрæдзийы къухтыл-иу æрхæцыдысты æмæ-иу сарæзтой хъуыдыйад. Дзырдты цинæн-иу кæрон нал уыд. Тынг лæмбынæг-иу ныхъхъуыстой кæрæдзимæ хъуыдыйæдтæ. Фæдзырдтой-иу сæ хъуыдытæ, сæ бæллицтæ. Сæ ныхæстæй-иу рауадис йе æмдзæвгæ, йе аргъау, йе та æнæхъæн радзырд. Бирæ цаутæ-иу æрхастой хъуыдыйæдтæ, бирæ сусæгдзинæдтæ-иу раргом кодтой. Зыдтой, цы ис, цы уыд æмæ цы уыдзæн.

Дзырд «хъуыдыйад» йæхæдæг та арæзт у дзырд «хъуыды»-йæ. Сабитæ, ацы дзырд сымахæн хорз зонгæ у. Хъуыдытæ сæвзæрың мидæгæй, нæ сæры. Зæгъгæ та сæ фæкæнæм хъуыдыйæдты хуызы. Æмæ дæ кæд фæнды, хъуыдыйад куыд арæзт у, уый базонын, уæд сахуыр кæн дзырдтæ кæрæдзиуыл бæттын.

Программæйы фаг æрмæг ис тематикон хъæзтытæн æмæ уыдон растдæр аразынæн амынддзинæдтæ.

Радзырдтæ, аргъæуттæ афæдзы афонтæм гæсгæ ахуыр кæнгæйæ («Фæззыгон куыстытæ цæхæрадоны», «Тæхæг мæргътæ», «Хъæддаг сырдатæ» æмæ æнд.), ис саразæн бирæ æрæмысгæ хъæзтытæ, кæцыты руаджы арфдæр бамбарæн, хуыздæр бахъуыды кæнæн ис рацыд æрмæг.

«Абеты» чиныджы лæвæрд ныхасы темæтæм гæсгæ саразæн ис ахæм уроктæ-хъæзтытæ: «Бафснайæм нæ фæззыгон бæркад», «Зæлинайы гуыраёнбоны», «Мæ уарзон дæсныйад», «Абон 8, 8 Марты» æмæ æнд.

Аргъæуттæ, радзырдтæ, экскурситæ кæнæ видеофильмтæй сывæллæттæ цы зонындзинæдтæ райстой, уыдон сæхирдыгонау ивгæйæ архайынц исты «хабар», «цау»-ы хуызы радзурыныл.

Дидактикон хъæзт аразын хъæуы, цы темæ амынд цæуы абетæ ахуыр кæныны рæстæг, уымæ гæсгæ. Зæгъæм, темæ «Тагъддæр уайут уе скъоламæ!» амонгæйæ, ахуыргæнæг сывæллæттæн дзуры: «Абон не скъолайы кæртмæ куы æрбахызтæн, уæд мæ разы æрызгъæлдысты сыфтæртæ. Уæлæмæ скастæн æмæ федтон арвыл хърихъуппыты даргъ бал. Æвæццæгæн сæ уыдон æрæппæрстой. Хърихъуппытæ дард хъарм бæстæм тæхгæйæ, махæн цыдæр зæгъынмæ

хъавыдысты. Цымæ, цы уыдзæн, зæгъгæ, æркастæн сыфтæм. Алы сыфыл дæр – иу дамгъæ. Раст сæ куы равæрæм, уæд базондзыстæм, цы нын зæгъынмæ хъавыдысты, уый.» Сывæллæттæ кæсынц дамгъæтæ, дзырдтæ сæ аразынц æмæ сæ рауади хъуыдыйад: «*Ахуыр кæнын уарзут!*»

Хъазты хуызы фыццагкъласонтимæ аразæн ис фæсаууонмæ урок-экскурситæ (балцытæ). Иумæйагæй фæсаууонмæ балц сывæллæттæн бæлвырд хъæздыгдæр фæкæны сæ миддуне, хæстæгдæр сæ базонгæ кæны сæ алыварсы дунеимæ. Зæгъæм, фæсаууонмæ балцы ацæуæн ис хъæдмæ. Ахуыргæнæг ацы урокмæ рагацау бацæттæ кæны цæстуынгæ æрмæг; хъæды сырдатæ архайæг кæм сты, ахæм аргъауы текст; сырды тыххæй базон-базонтæ, тагъддзуринагтæ; аудиокассетæ хъæды цæрæг мæргъты зарджытимæ; видеоæрмæг хъæды сырды цардимæ. Ахæм урок хуыздæр æххуыс фæуыдзæн хъæды сырдатæ, мæргъты нæмттæ, сæ миниуджытæ бахъуыды кæнынаен. Урочы цы аргъауы текстæй пайдагонд цæудзæн, уый та ис цæсгæмттæм гæсгæ ахъазын (саразæн æй ис куклаты театры хуызы дæр).

Дæлдæр нæ куысты уæлæмхасæн æрмæгмæ бахастам хъазт урок-экскурси «Тæхæг мæргътæ», райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл бакусынаен хорз æххуыс чи фæуыдзæн, ахæм дидактикон хъæзтытæ.

Хъазты фæрцы скъоладзаутæ разæнгарддæр кодтой ахуырмæ, фыццагкъласонтæ тырныдтой дзурынмæ, сæ хъуыдытæ, куыд арæхсынц, афтæ æргом кæнынмæ. Хорзыл ма банымадтам, хъазт цы урочы уыд, уым-иу æппæт сывæллæттæ дæр кæй архайдтой, уый.

Афтæмæй æрцыдыстæм *ахæм хатдзæгмæ*: фыццагкъласонтимæ кусгæйæ, арæхдæр пайда кæнын хъæуы алыхуызон дидактикон хъæзтытæй. Хъæзтыты фæрцы сывæллæттæ уæндондæрæй архайынц урочы, æнцондæрæн æргом кæнынц сæ хъуыдытæ, хуыздæр бахъуыды кæнынц рацыд æрмæг. Раст арæзт хъазты фæрцы хъæздыгдæр кæны сывæллоны дзырдут, рæзы йæ логикон хъуыдыкæнынад.

3)Текстыл кусыны мадзæлттæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг

Мадæлон æвзаг æмæ литературæйы уроктæн сæ сæйрагдæр хæстæй иу у скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст. Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй ныхасы рæзтыл куыст абетæ ахуыр кæныны рæстæг иууыл раст арæзт не 'рцæуы, уроктæ не 'ххæст кæнынц сæ размæ æвæрд коммуникативон нысантæ. Уымæ гæсгæ суанг 4-æм къласы ахуырдауты ныхасы дæр бафиппайæн ис бирæ хъæндзинадтæ, уæлдайдæр та сæ баст ныхасы мидæг, хъуыдыты логикон æмæ грамматикон бастдзинады.

Иумæйаг методикæйы скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст фæрæвдздæр кæнынаен амонынц текстимæ баст фæлтæраентæй пайда кæнын.

Ацы фарстамæ райдайæн скъолайы фаг хъусдард кæй нæ цæуы, уымæй бацамонæн ис ахуырдауты баст ныхасы лæмæгъдзинад. Кæцыфæнды грамматикон æрмæгыл кусгæйæ дæр ахуыргæнæг хъуамæ сывæллæтты 'ргом

здаха тексты, ома баст ныхасы мидæг ын цы ахадындынад ис, уымæ. Æрмæст уæд банкæрдзæн ахуырдау æвзаг æмæ ныхасы иудзынад, сæ бастдынад.

Тексты амады сусæгдынадтæ хъуамæ æвзаджы урокты иртæстгонд цæуой бæлвырд системæмæ гæсгæ. Урокæй-урокмæ дзурын хъæуы хъуыдыйæдты бастдынады мадзæлттыл тексты мидæг, тексты хæйтты дихдынадыл, текст айвгæнæн мадзæлттыл, сæ функционалон нысаниуæгыл.

Текстыл куыст райдайæн скъолайы хъуамæ арæст цæуа бæлвырд системæ гæсгæ: пайда кæнын хъæуы, куыд цæттæ тексты бындырыл æххæстгæнинаг аналитикон фæлтæраентæй, афтæ хи текст аразыныл чи 'фтауы, ахæмтæй дæр.

Скъоладзауты тексты арæстимæ зонгæ кæнын хъæуы суанг абетæ ахуыр кæныны рæстæг, цæмæй сæ мадæлон æвзаджы тыххæй фыццаг зонындынадтæ исгæйæ фæфиппайой йæ арæзты 'гъдауттæ æмæ фæцалх уой сæ хъуыдытæ раст æмæ айвæй æргом кæныныл.

Тексты теорийы фæрстытæ хаст æрцыдысты Ирон æвзаг æмæ литературæйы ног программæтæм, афтæмæй та сыл бæстон бакусынаг фаг мадзæлттæ арæст нæма 'рцыд.

Ирон æвзаг ахуыргæнæн чингуыты æххæст хъуыды æвдисæг синтаксисон иуæгыл нымæд у хъуыдыйад. Фæлæ фæстаг азты иумæйаг æвзагзонынады цы стыр ивддынадтæ æрцыд, уыдонмæ гæсгæ хицæн хъуыдыйад æххæст хъуыды не 'вдисы. Хъуыдыйадæн æххæст хъуыды æвдисæн ис æрмæст контексты мидæг, ома йæ алыварс хъуыдыйæдтимæ æмбастæй. Хъуыды æххæстæй раггом кæнынаг хицæн хъуыдыйад фаг нæу, спайда кæнын фæхъæуы, сæ мидис æмæ структурон æгъдауæй кæрæдзиуыл æнгом баст хъуыдыйæдты къордæй. Ахæм хъуыдыйæдты къорд æвзагзонынады хонынц *вазыгджын синтаксисон æнæхъæн*. Ахæм структурон-семантикон къордтæ сæвзæрынц алы 'взагæн дæр йæхи æгъдауттæм гæсгæ.

Вазыгджын синтаксисон æнæхъæнæй арæст цæуы монологон ныхас (текст). Хицæн хъуыдыйæдтимæ абаргæйæ, вазыгджын синтаксисон иуæг аразæг хъуыдыйæдты къорд æвдисы хъуыдыйы райрæст, йæ райхæлд. Хъуыдыйæдтæ баст æрцæуынц сæ иумæйаг темæйæ, кæцы тексты темæйæн у йæ аразæг микротемæ.

Алы вазыгджын синтаксисон æнæхъæнæн дæр ис чысыл радзырды структурæ: ис ын йæхи райдайæн, ома бацæуæн хай; архайды, ома хъуыдыйы райхæлд æвдыст кæм цæуы, ахæм сæйраг хай æмæ хъуыдыты балхынцъ - кæронбæттæн хай. Райдайæн арæст ваййы иу кæнæ цалдæр хъуыдыйадæй æмæ фæамоны вазыгджын синтаксисон иуæджы темæ, йæ мидис æмæ грамматикон арæстимæ баст сты, йæ фæстæ цы хъуыдыйæдтæ ис, уыдоны мидис æмæ грамматикон сконд. Астæуккаг (сæйраг) хай фергом кæны вазыгджын синтаксисон иуæджы темæ. кæроны та темæ æлхынцъгонд æрцæуы. Зæгъæм:

Мæлдыг ссардта хоры нæмыг. Хоры нæмыг уыд уæззау. Мæлдыг æй нæ фæрæзта фæзмæлын кæнын. Уый фæдзырдта йе 'мбæлттæм. Уыдон иумæ æнцонæй баластой хоры нæмыг мæлдыджы губакмæ.

Ацы кыаннаг текст аразг хуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст сты тематикон æмæ синтаксисон æгъдауæй, кæсгæйæ та ма интонацийæ дæр. Хуыдыйæдтæ иугæнаг микротемæ у «*Мæлдзыг æмæ хоры нæмыг*». Тексты фыццаг хуыдыйад у бацæуæн, хуыдыйы райдайæн, иннæ хуыдыйæдтæ та йын дарддæр хæццæ кæнынц йæ темæ. Вазыгджын синтаксисон æнæхъæны фыццаг хуыдыйад ног микротемæйы райдайæн кæй у, уымæ гæсгæ йæ хуыдымæ гæсгæ æмæ синтаксисон æгъдауæй у æххæст. Фыццаг хуыдыйад амоны хуыдыйы темæ (микротемæ), дыккаг æмæ æртыккаг хуыдыйæдтæ фыццаджы хуыды кæнынц æххæстдæр, фидардæр; цыппæрæм хуыдыйад та æвдисы хуыдыйы балхынцъ – йæ кæрон. Фæстаг хуыдыйад канд хуыдымæ гæсгæ æххæст нæу, фæлæ ма синтаксисон æгъдауæй дæр. Ахæм у вазыгджын синтаксисон иуæджы арæст, алы хайæн дæр дзы ис йæхи бæлвырд бынат, йæхи сæрмагонд нысаниуæг.

Фиппаинагтæ:

а) хатгай вазыгджын синтаксисон æнæхъæн аразг хæйттæй иу цухгонд æрцæуы. Арæхдæр уый вæййы фæстаг, кæронбæттæн хай;

æ) текст вазыгджын синтаксисон æнæхъæнтыл дих кæнгæйæ, зæрдылдаринаг у, текст аразг хуыдыйæдтæ се 'ппæт вазыгджын синтаксисон иуæджы хæйттæ кæй нæ вæййынц. Зæгъæм, авторон йæхи хуыдытæ, цы зæгъы, уый тыххæй æмæ æндæр ахæмтæ.

Цы вазыгджын синтаксисон æнæхъæн равзæрстам, уым хуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст цæуынц структурон-синтаксисон æмæ интонацион æгъдауæй.

Вазыгджын синтаксисон æнæхъæны арæстмæ лæмбынагдæр æркæсгæйæ бафиппайæн ис, хуыдыйæдтæ дзы кæрæдзиуыл канд ранымæд фæрæзтæй баст кæй нæ цæуынц, фæлæ ма алыхуызон лексико-грамматикон мадзæлттæй, бæлвырддæр та – лексикон, морфологион, синтаксисон æмæ стилистикон мадзæлттæй.

Лексикон бастдзинады мадзæлттæ сты ахæмтæ:

а) цæсгомон номивджытæ (*уый, йæ, уыдон, сæ, мах, нæ* æмæ æнд.);

æ) амонæн номивджытæ (*уый, уыцы, ай, адон, адонæн* æмæ æнд.);

б) номивæгон фæрсдзырдтæ (*уый фæстæ, стæй, уæд, уым, афтæмæй*, æмæ æнд.)

в) фæлхатонтæ;

г) синонимтæ æмæ антонимтæ æмæ а.д.

Морфологион бастдзинады мадзæлттæй пайдагонд цæуы зæгъинаг-мивдисджыты формæты æмхуызондзинадæй, фæрссагмитæй, фæрсдзырдтæй æмæ æндæртæй.

Синтаксисон бастдзинады фæрæзтыл нымæд сты дзырдты æмхуызон рæнхъæвæрд æмæ хуыдыйæдты структурон арæзты иудзинад. Уымæй уæлдай ма синтаксисон бастдзинад æххæстгонд цæуы бабæтгæ æмæ домгæ бастдзинадты бæттæгтæ, бавæргæ дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæй æмæ æнд.

Вазыгджын синтаксисон æнæхъæнтæ сæ аразг хуыдыйæдты бастдзинадмæ гæсгæ вæййынц, вазыгджын синтаксисон иуæг **цæгон**

бастдзинадимæ æмæ вазыгджын синтаксисон иуæг **параллелон бастдзинадимæ**.

Цæгон бастдзинад нымад у æнгомдæрыл, хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст æрцауынц канд грамматикон мадзæлдттæй нæ, фæлæ логикон æгъдауæй дæр. Ахæм бастдзинады хъуыдыйæдтæй алкæмæн дæр ваййы йæхи равгон бынат, иу хъуыдыйад дарддæр фæхæццæ кæны иннæйы хъуыды. Цæгон бастдзинад арæхдæр арæст æрцауы номивджытæ, фæрсдзырдтæ, фæлхатонтæ æмæ синонимты фæрцы. Зæгъæм:

Алинæйæн ис æфсымæр. Ууыл цæуы æртæ азы. Йæ ном хуыны Аслан. Лæппуæн ис сау къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ æмæ цъæх цæстытæ.

Ацы вазыгджын синтаксисон æнæхъæны хъуыдыйæдтæ иууылдæр баст сты цæгон бастдзинадæй: фыццаг æмæ дыккаг хъуыдыйæдтæ баст цæуынц цæгон-номивæгон (æфсымæр – ууыл) бастдзинадæй; æртыккаг æмæ цыппæрæм хъуыдыйæдтæ – цæгон-синонимон бастдзинадæй (Аслан – лæппу).

Цæгон бастдзинад схемæйы хуызы равдисæн ис афтæ:

æмæ а.д.

Параллелон вазыгджын синтаксисон æнæхъæн аразæг хъуыдыйæдтæ сæ кæрæдзиуыл баст æрцауынц сæ иумæйаг темæ æмæ структурон арæстæй, æмхуызон дзырдты рæнхъæвæрд æмæ зæгъинаг-мивдисджыты формæты иудзинадæй. Зæгъæм:

Уыдис зымæг. Æруарыдис бирæ мит. Дæттæ ныссалдысты. Сывæллæттæ бырыдысты къахдзаныгътыл.

Фыццаг хъуыдыйад у текстмæ бацауæн (æнцойгæнæн) хъуыдыйад, архайд кæм æмæ кæд цæуы, уый æвдисæг. Тексты хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст сты параллелон бастдзинадæй, æмхуызон сты сæ зæгъинаг-мивдисджыты формæтæ (ивгъуыд афон, æргомон здæхæн) æмхуызон у хъуыдыйæдты структурон арæст (хуымæтæг дывæрсыг хъуыдыйæдтæ). Текстмæ лæмбынæгдæр æркæсгæйæ бафиппайæн ис, цæгон бастдзинадимæ абаргæйæ, ам аивæн кай ис хъуыдыйæдты бынæттæ, æрмæст фыццаг хъуыдыйад – текстмæ бацауæн хъуамæ баззайа йæхи бынаты. Афтæмæй хъуыдыйæдты бынæттæ баивгæйæ нæ фехæлдзæн тексты амæд, йæ хъуыды.

Параллелон вазыгджын синтаксисон иуæджы бастдзинад схемæйы хуызы равдисæн ис афтæ:

æмæ а.д. |

Вазыгджын синтаксисон æнæхъæны хъуыдыйæдтæ арæх баст æрцæуынц дыууæ хуызы бастдзинадæй дæр, ома цæгон æмæ параллелон бастдзинадтæй.

Иу гыццыл лæппу ацыд хъæдмæ æмæ фæстæмæ фæндаг нал ардта. Баизæр. Талынг кæнын райдыдта. Уæд лæппу бæласмæ сбырыд æмæ дард кæмдæр ауыдта рухс.

Ацы вазыгджын синтаксисон æнæхъæн цы цыппар хъуыдыйадæй арæст у, уыдонæй æртæ баст сты параллелон бастдзинадæй, фæстаг хъуыдыйад та йæ размæ æвæрд хъуыдыйадимæ баст æрцыд цæгон бастдзинадæй (фæрсдзырд уæд).

Райдайæн скъолайы мадæлон æвзаг ахуыр кæныны методикæ куыд амонь, афтæмæй суанг фыццагкъласонтæн дæр практикон æгъдауæй бацамонæн ис тексты теорийы фарстатæ (тексты арæст, темæ, сæйраг хъуыды, хъуыдыйæдты бастдзинад тексты). Абетæ ахуыр кæныны рæстæг сывæллæттæн раттын хъæуы хæслæвæрд: æртæ хицæн сюжетын нывмæ гæсгæ хъуыдыйæдтæ саразын. Зæгъын, цал хъуыдыйады сарæзтат, цæуыл дзурынц хъуыдыйæдтæ:

Арс хъæды ссардта мыд.

Тимурæн йæ фыд балхæдта велосипед.

Нæ цæхæрадоны зайы къомси бæлас.

Скъоладзауты дзуæппытæ:

- Мах сарæзтам æртæ хъуыдыйады.
- Фыццаг хъуыдыйады ныхас цæуы арсыл. Уый ссардта мыд.
- Дыккаг хъуыдыйады ныхас цæуы Тимурыл, йæ велосипедыл.
- Æртыккаг хъуыдыйады ныхас цæуы къомси бæласыл.

Фарст: Хъуыдыйæдтæ радзырд аразынц?

Дзуапп: Нæ.

Фарст: Цæуыннæ?

Дзуапп: Алыхуызæттæ сты.

Ахуыргæнæг: Раст зæгъут, алы хъуыдыйад дæр дзуры хицæн предметыл. Радзырды та алы хъуыдыйад дæр фæдзуры уыцы иу предмет кæнæ фæзындыл. Æрбакæсут-ма иннæ нывмæ. Цы уынут нывы? (Куыдз йæ къæбылатимæ). Цавæр ном ыл сæвæрдзыстæ? (Хъусой). Саразæм-ма хъуыдыйæдтæ нывмæ гæсгæ:

Хъусойæн ис къæбылатæ. Уыдон сæ цæстæй нæма кæсынц. Сæ мады фæдыл рабыр-бабыр кæнынц.

Фарст: Цал хъуыдыйады сарæзтам мах?

Дзуапп: Æртæ хъуыдыйады.

Фарст: Цæуыл дзуры фыццаг хъуыдыйад? Дыккаг? Æртыккаг?

Зæгъут, цы ис иумæйагæй хъуыдыйæдтæм:

Скъоладзауты дзуæппытæ:

- Алы хъуыдыйад дæр дзуры къæбылаты тыххæй.

- Алы хъуыдыйад дæр у Хъусой æмæ йæ къæбылатыл арæзт.

Фарст: Нæ æртæ хъуыдыйады радзырд схонæн ис?

Дзуапп: О. Уыдон иууылдæр дзурынц Хъусой æмæ йæ къæбылатыл.

Афтæ, абарстæй пайда кæнгæйæ, фыццагкъласонтæн бацамонæн ис радзырды (тексты) æмбарынад.

Текстарæг хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл æнгом баст кæй сты, алкæмæн дæр сæ йæхи бынат кæй ис, уыцы æмбарынад бацамонынаен та спайда кæнæн ис дидактикон хъазтæй.

Ахуыргæнæг: Сывæллæттæ, абон скъоламæ цæугæйæ, æз иу бæласыл ауыдтон цалдæр æнахуыр сыфы. Райстон сæ. Цымæ, нын цы зæгъынмæ хъавы бæлас. Бакæсæм-ма, цы фыст ис алы сыфыл дæр, уый.

Скъоладзаутæ кæсынц сыфтыл фыст хъуыдыйæдтæ:

Уыдоны бынаты адджын дыргътæ æрзайдзæн.

Нæ къалиутыл къуыбæрттæ фæзынд.

Сывæллæттæ, уалдзæг ралæууыд!

Ма нын сæ асæттут.

Фарст: Цæмæй нын бæлæстæ цы зæгъынмæ хъавынц, уый бамбарæм, уый тыххæй цы бакæнын хъæуы?

Дзуапп: Хъуыдыйæдтæ хъæуы раст равæрын

Ахуыргæнæг: Кæцы хъуыдыйадæй райдайдзыстæм?

Дзуапп: *Сывæллæттæ, уалдзæг ралæууыд!*

Ахуыргæнæг: Иннæ хъуыдыйад кæцы у?

Дзуапп: *Нæ къалиутыл къуыбæрттæ фæзынд.*

Ахуыргæнæг: Дарддæр та?

Дзуапп: *Ма нын сæ асæттут.*

Ахуыргæнæг: Фæстаг хъуыдыйад та кæцы у?

Дзуапп: *Уыдоны бынаты адджын дыргътæ æрзайдзæн.*

Ахуыргæнæг: Бакæсæм ныр, бæлæсты курдиат æнæхъæнæй.

Сывæллæттæ, уалдзæг ралæууыд! Нæ къалиутыл къуыбæрттæ фæзынд. Ма нын сæ асæттут. Уыдоны бынаты адджын дыргътæ æрзайдзæн.

Ахуыргæнæг: Цы хъуыдыйæдты къорд бакастыстæм, уый радзырд схонæн ис? Цæмæн?

Дзуапп: Мах бакастыстæм радзырд, уымæн æмæ хъуыдыйæдтæ иууылдæр сты бæлæсты тыххæй, æвдисынц сæ курдиат.

Ахуыргæнæг: Цæмæн равæрдтам хъуыдыйæдтæ ахæм фæткыл?

Дзуапп: Цæмæй радзырды мидис (хъуыды) бамбарæн уа, уый тыххæй.

Ахуыргæнæг: Радзырды алы хъуыдыйадæн дæр ис йæхи бынат. Алчи дæр дзы хъуамæ æвæрд уа, кæм ын æмбæлы, уым. Æрмæст афтæмæй аразынц радзырд, ома текст.

Æркæсæм-ма ногæй хъуыдыйæдтæм, цымæ æрмæст хъуыдымæ гæсгæ баст сты кæрæдзиуыл? Бакасæм хъуыдыйæдтæ радыгай. Фыццаг хъуыдыйад у сидæнимæ, бæрæг кæны, бæлæстæ сывæллæттæм кæй дзырынц, уый. Уый у радзырды райдайæн. Лæмбынæг кæсæм иннæ хъуыдыйæдтæм, кæцы дзырдтæ сæ бæттынц кæрæдзиуыл, уымæ. Чи сæ фæхъуыды кодта? (Скъоладзаутæн зын кæм уыд, уым сын нæхæдæг æххуыс кодтам. Зæгъæм, бахахх кодтам дзырдтæ къуыбæрттæ, сæ, уыдоны бын).

Скъоладзаутæ сабыргай æрцауынц хатдзæгмæ: хъуыдыйæдтæ кæрæдзийы фæдыл канд хъуыдымæ гæсгæ æвæрд не сты, фæлæ ма баст цауынц дзырдты фæрцы дæр. Дзырд къуыбæрттæ иннæ хъуыдыйæдты ивд æрцыд дзырдтæй сæ æмæ уыдон.

Ахæм анализы фæстæ сывæллæттæ æнцонай сæххæст кæнынц хæслæвæрдтæ:

1. Хъуыдыйæдтæ афтæ равæрын, цæмæй сæ радзырд (текст) рауайа.

1). Цæстытæ йын скодтой æвзалыйæ. Сывæллæттæ сарæзтой митын лæг. Тынг рæсугъд рауад митын лæг. Фынды бæсты та йын ныссагътой уырыдзы.

2). Дзидза та æвæрд уыд къæппæджы. Рувас хъæды фæцæйцыд. Рувас дзидзамæ фæлæбурдта æмæ къæппæджы бахауд. Æвиппайды йæ былтыл дзидзайы тæф ауад.

3). Сæныччытæ райдыдтой сыкбайæ хæцын. Хид уыд тынг нарæг. Дыууæ сæныччы хидыл фембæлдысты.

4). Арс йæ хуыггомæй ралæсти. Хуры рухсмæ йæ цæстытæ фæрыстысты. Уалдзæг. Ныхъхъæр кодта: «Оф! Оф! Оф!»

2. Радзырдты (текстты) хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл бæттæг дзырдтæ сбæрæг кæнын.

1). Иу хатт Хазби цахæрадоны ауыдта иу халоны. Уымæн йæ базыр уыдис саст. Цъиу тæхын нæ фæрæзта, æмæ йæ лæппу рацахста. Хазби маргъы бакодта кълеткæйы.

2). Абайты Батраз у ме'мбал. Уый ахуыр кәны тынг хорз. Батраз хорз арәхсы нывтә кәнымә. Алы бон дәр скъоламә әрхәссы исты ног ныв.

3). Нинайәен фәрынчын йә мад. Усы аластой рынчындонмә. Чызг хәдзары баззади иунәгәй.

4). Гәдыйәен фәзынд ләппынтә. Вася әмә сыл Катя тынг бацин кодтой. Сывәлләттә семә хъазыдысты.

Тексты әмбарынад раттынаен стыр әххуыс сты графикон диктантә.

Диктанты текст кәсы ахуыргәнәг. Уый фәстә ногәй кәсы фыццаг дыууә хъуыдыйады. Сывәлләттә сын аразынц схемәтә. Схемәйы алы дзырд дәр нысан кәнынц хицән хаххәй, бәрәг кәнынц хъуыдыйады райдайән әмә кәрон.

1. Дада куыста дыргъдоны. Къахта бәләсты бынтә беләй. Тынг бафәллад. Йә фырты фырт әм дзуры:

-Дада, әз куы сыстыр уон, уәд дә бәсты кусдзынаен.

Дада йә мидбылты бахудт.

2. О җиусур!

Ма мәм дзур!

О рувас,

Ма мәм уас! -

Хуысгә ма кәнын.

3. Ныссабыр фәззыгон хәәд. Хъуысы сыфтәрти сыбар-сыбур. Зокъотә бәләсты бынтәй сә сәртә сдардтой. Рәсугъд у фәззыгон хәәд!

4. Схемәтәм гәсгә саразын цалдәр хъуыдыйады.

(Скъола, хәәд, җәрәгойтә әмә фәззәджы тыххәй.)

/ _____ .
/ _____ ?
/ _____ ;
/ _____ !

5. Схемәмә гәсгә саразын радзырд «Нә бинонтә».

/ _____ .
/ _____ .
/ _____ .

/ _____ .
/ _____
/ _____ !

6. Схемæмæ гæсгæ саразын радзырд «Фæззæг».

/ _____ .
 / _____ .
 / _____ .
 / _____ .
 / _____ , _____ !
 / _____ !

7. Схемæмæ гæсгæ саразын радзырд «Нæ гæды» («Нæ куыдз», «Нæ тутти-цъиу»).

/ _____ .

/ _____ .

/ _____ , _____ !

Мадаelon æвзаджы уроктæ уæлдай цымыдисондæр кæнынц адæмон сфæлдыстадæй ист уацмыстæ. Суанг дзырдты схематыл кусгæйæ пайда кæнæн ис, скъоладзауы ныхасы рæзтыл бакусынаен æххуыс чи сты, ахæм базон-базонтæй. Зæгъæм: уыци-уыцитæ базонын, сæ фыццаг дамгъæтæ сын ныффыссын.

1. Арты нæ судзы,
Дон æй нæ ласы. (Их)
2. Сабитæн - хъазынæн
Фосæн - хизынæн. (Æрдуз)
3. Нæ уасæджы къоппа - дæлсыджыт. (Уырыдыз)
4. Хæрдмæ цæуай,
Уырдыгмæ цæуай,
Æнæ чигæ дын нæй. (Асин)

5. *Тулы, тулы æмæ никæдæм хæццæ кæны. (Авдæн)*

Абетæ ахуыр кæныны рæстæг дзырд, хъуыдыйад æмæ текстыл бакусынаен пайдагæнæн ис ахæм куысты хуызтæй дæр:

1. Сбæрæг кæнын дзырдты нымæц алы æмбисонды дæр.

1) *Сывæллон зæрдæ зоны.*

2) *Магуса æмæ зивæг – сыхæгтæ.*

3) *Фыдхæрд – фыдниз.*

4) *Зивæджы мад мæгуыр у.*

5) *Тæргайгæнæджы хай адджын у.*

6) *Хиппæлой – хи æгадгæнæг.*

Ныхасы-тематикон уроктæ куыд скъоладзауты нихасы рæзтыл кусыны мадзал абетæ ахуыр кæныны рæстæг

Иумæйаг методикæйы абетæ ахуыр кæныны рæстæг скъоладзауты нихасы рæзтыл ахадгæдæрæй бакусынаен амонындз нихасы-тематикон уроктæ.

Ныхасы-тематикон урок арæзт цæуы бæлвырд нихасы темæйыл.

Абетæ амоныны урок нихасы-тематикон урочы хуызы кæнгæйæ, ахуыргæнæг дидактикон æрмæджы хуызы пайда кæны алыхуызон къаннæг тексттæй (радзырдтæй, æмдзæвгæтæй). Йæ урокмæ æрбахæссы адамон сфæлдыстадæй ист уацмыстæ (æмбисæндтæ, базон-базонтæ, таурæгътæ, кадджытæ æмæ а.д.), алыхуызон цымыдисон æрмæг æмæ æнд. Ацы æрмæджытæ æххуыс сты канд нихасы рæзтыл бакусынаен нæ, фæлæ ма æвзаджы иуæгтæ баст нихасы (тексты) бындурыл бацамонынаен, сæ функционалон нысаниуæгыл æрдзурынаен, ома сын нихасы мидаг цы нысаниуæг ис, кæд æмæ сæ цы уавæрты фæпайда кæнаем, уый бацамонынаен дæр.

Ныхасы-тематикон урочы цы текстытæй пайдагонд цæуы, уыдон сæ мидисмæ гæсгæ хъуамæ уой урокæн йæ нихасы темæимæ баст.

Зæгъæм, абетæ ахуыр кæныны рæстæг мыр æмæ дамгъæ *Рр* амонгæйæ, ахуыргæнæг урокæн æвзары нихасы темæ «Ирон уæлæдарæс» Ацы урок цымыдисондæрæй скæнынаен бацæттæ кæнын хъæуы алыхуызон цæстуынгæ æрмæг (ирон уæлæдарæсы нывтæ), цыбыр зонинагтæ ирон уæлæдарæсы тыххæй. «Абеты» чиныджы 28-æм фарсыл цы сюжтон ныв ис, уый та феххуыс уыдзæн диалогон нихас саразынаен дæр. Зæгъæм, 28-æм фарсыл цы чысыл текст ис (- *Ирæ, æри рон! Ирæ рон нæ ары.*), уый адаргъдæр кæнаен ис диалогæй:

- *Ирæ, рон бандоныл ис, рахæсс æй.*
- *А, мамæ, рон.*
- *Бузныг, мæ гыццыл хъæбул.*

Ахæм диалоджы фæрцы сывæллæттæ ахуыр кæнынц этикетон диалогæй пайда кæнын дæр.

Темæ *«Мах стæм нарты цот»* раргом кæнынаен феххуыс уыдзæн чиныджы 29-æм фарсыл цы ныв ис, уый дæр. Нывы æвдыст цæуы нæртон бæрæгбон, куывд, персонажтæ сты ирон дарæсы. Ам бæркадкъух нарты Сатана нарты адæмæн уары нæртон æлутон. Урокмæ цæттæ кæнгæйæ, бацагурын хъæудзæн, сывæллæттæн сæ кар æмæ сæ дунеæмбарынадмæ гæсгæ æнцонамбарæн чи у, ахæм чысыл æрмæг нарты тыххæй. Урок саив кæнынаен (улæфты рæстæг) феххуыс уыдзæн музыка «Нæртон симд». Урочы кæрон æй сывæллæттимæ ис акафæн дæр. Ацы урок сбæттæн ис нывкæнынады урокимæ дæр, сывæллæттимæ сахорын ирон арнаменты элементтæ (æмбæлынц «Абеты» чиныджы дæр).

Ныхасы рæзтыл бакусынаен, мыр æмæ дамгъæ *Rr* ныффидар кæнынаен урочы пайдагонд цæуы дзырдуратон куыстæй: *дзырдбæстытæ нæртон бæгæны, нæртон фынг, нæртон æгъдау, нæртон кафт.* Сывæллæттæн амонæм, эпитет «нæртон» ирон адæммæ «æппæтæй хуыздæр» кæй нысан кæны, уый.

Урок Нарты кадджыты бындурыл арæзт кæй у, уымæ гæсгæ дзы «архайынц» эпосы персонажтæ: Уырымæг – æппæты зондджындæр, Батраз – æппæты тыхджындæр, Сатана – зондджын æмæ рæдау, Сырдон – хинæйдзаг, къæрцхъус. Цыппар сывæллоныл – кадджыты персонажты дарæсты элементтæ. Урочы æххæстгонд цæуынц хæслæвæрдтæ: дзырды цухгонд дамгъæ баххæст кæнын, хъуыдыйад кæронмæ ахæццæ кæнын, тагъддзуринаг рæвдз зæгъын, дзырдбыд баххæст кæнын, æмдзæвгæ хуыздæр радзурын æмæ а.д. Хæслæвæрдмæ гæсгæ персонажтæ сывæллæттæн дæттынц лæвæрдтæ – чысыл чингуытæ аргъæуттимæ, кадджытимæ.

Ныхасы-тематикон урочы цы дидактикон æрмæгæй пайдагонд цæуы, уый æххæст кæны хъомыладон хæстæ дæр. Цы хъуыды сæ æвæрд ис, уымæ гæсгæ бæрæггонд цæуы урочы хъомыладон нысан дæр.

Дæнцæгæн æрхæсдзыстæм цалдæр нихасы-тематикон урочы.

Ныхасы-тематикон урок 1-æм къласы

Урочы темæ: Тæхæг мæргътæ

Урочы нысанта:

1. Сывæллæтты базонгæ кæнын тæхæг мæргътимæ.
2. Бакусын нихасы рæзтыл.
3. Сабитæм гуырын кæнын æрдзмæ уарзондзинад.

Урочы фæлгонц: «Абеты» нывтæ, цъиуты предметон нывтæ, «Ирыстоны Сырх чиныг», бæласы макет цъиуты нывтимæ, магнитафон.

Урочы цыд:

I. Бацæттæгæнæн рæстæг

II. Рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын:

1. Беседæ:

- Цæуыл дзырдтам рацыд урочы? (Хæдзарон мæргътыл).

- Ранымайут хæдзарон мæргътæ.

Ахуыргæнæг: Уæдæ-ма байхъусут, дзырд «цъиу» куыд равзæрд, уымæ.

Дзырд «цъиу» у мырфæзмæн дзырд. Ирон адæм мæргътæм фæсидынц афтæ: цъиу-цъиу-цъиу, уырыссагтæ – цып-цып,цып, туркагтæ – джиу- джиу- джиу æмæ а.д. Афтæмæй дзырд «цъиу» алы 'взаджы дæр сæвзæрд цъиумæ сидыны мыртæй.

2. Цæстуынгæ æрмæгимæ куыст.

Сывæллæттæ исынц предметон нывтæ æмæ дзурынц, цы мæргътæ дзы æвдыст ис, уыдоны тыххæй, цы зонынц, уый. Се 'хсæн ис тæхæг маргъы ныв.

Ахуыргæнæг:

- Ацы маргъ дæр хæдзарон у? (æвдисы зæрватыччы ныв)

- Кæм цæры зæрватыкк? (Уый дæр цæры адæммæ хæстæг, хæдзары уæлæ скæны ахстон, рауадзы дзы цъиутæ).

- Кæй хæдзары уæ скодта зæрватыкк йæхицæн ахстон?

- Радзурут, йæхи куыд дары?

- Зæрватыкк дæр хæдзарон цъиу у? (Цæуылнæ?)

- Цавæр тæхгæ цъиутæ ма зонут?

Ахуыргæнæг: Абон нæ урочы мах базонгæ уыдзыстæм, тæхгæ цард цы цъиутæ кæнынц, уыдонимæ.

III. Ног æрмæгыл куыст.

1. Базон-базоныл куыст.

Æнæ фæрæт, æнæ дзæбуг хæдзар амайы.

- Цæмæн афтæ фæзæгъынц цъиуы тыххæй?

- Чи уæ федта цъиуты хæдзæрттæ?

- Куыд сæ хонæм? (ахстæттæ) Цæмæй конд вæййынц?

- Адæм дæр цъиутæн фæаразынц ахстæттæ-хæдзæрттæ. Чи уæ федта ахæм ахстон та?

- Зæгъут-ма, цæмæн фæкæнынц адæм цъиутæн ахстæттæ?

(Цъиутæ цы пайда сты, ууыл аныхас кæнын).

2. Хъазт «Хъæды»

3. Тагъддзуринагыл куыст:

Цъæх цухъхъаджын цъырцъыраг

Сыртсыртгæнаг, чырчыраг.

4. Чиныгимæ куыст.

«Абеты» чиныджы 11-æм фарсыл нывмæ гæсгæ беседаæ аразын:

- Цавæр цъиутæ уынут нывы?
- Ссарут ма сæ фæйнагыл (бæласы макетыл).
- Цъиуты нæмттæ куыд равзæрдысты, ууыл ма ахъуыды кæнæм.

Зæгъæм:

Кæсаглас, хъæдхой.

(Ахуыргæнæг амоны ацы дзырдты равзæрд)

5. Нывмæ гæсгæ радзырд аразæм æмæ йæ фыссæм схемæты хуызы.

Нæ радзырдаен сæргонд дæр æрхъуыды кæнæм.

_____.

_____.

_____.

Зæгъæм:

Хъæды.

Скъоладзаутæ ацыдысты хъæдмæ. Уым федтой бирæ алыхуызон цъиутæ. Уыдон хъæлдзæг зарджытæ кодтой. Куыд хорз у сæ зарджытæм хъусын!

Кæнæ:

Хъæды.

Мах ахуыргæнæгимæ ацыдыстæм хъæдмæ. Уым федтам бирæ цъиутæ. Мæнæ бæласыл хъæдхой. Цы рæсугъд у!

6. Æмбисондыл куыст.

Цъиутæ зарын куы райдайыны, уалдзæг дæр уæд ралæууы.

IV. Хатдзæгтæ.

Уæлæмхасæн æрмæг урокмæ

Аргъауыл куыст.

1). Ахуыргæнæг аив кæсы аргъау. «Уæздан цъиу»

Иу изæр хъаз йæ дыууæ цъиуимæ доны былæй æрбацæйцыд. Уалынмæ дын æрлæууыд, систа зæххæй мæнæуы гага æмæ фæрсы йæ уыуты:

- *Уæ кæцыйæн æй раттон? Сымах дыууæ стут, гага та – иу?*
- *Мæнæн æй ратт! Æз тыхджындæр цъиу дæн æмæ дын тагъддæр айрæздзынæн! – загъта нард цъиу.*

- Ды та цы зæгъыс? – бафарста мад йæ мæллæг цъиуы.

- Ахæр нын дæхæдæг æмæ нын фылдæр фæцæрай, - загъта къаддæр цъиу.

- *Хæлар дын уæд, мæ уæздан хъæбул, – сдзырдта ма мад æмæ хоры гага мæллæг цъиуы дзыхы атъыста.*

2). Беседæ:

- Кæцы цъиу фæцыд тынгдæр уæ зæрдæмæ? Цæмæн?

- Сымах та уæ мадæлтæн куыд фæтæригъæд кæнут?

3). Цæсгæмттæм гæсгæ хъазт (аргъауы бындурыл).

Урочы темæ: Адæймаджы фæзминаг миниуджытæ

1. Текст бакæсын. Бамбарын ын кæнын йæ хъуыды.

Фæлмæн ныхасæй цы бакæнай, уый тызмæгæй нæ сараздзынæ. «Æз дæн» у æгъатыр низ, æмæ дзы уæхи бахизут...

(Коцойты А.)

2. Темæимæ баст текст:

Таурæгъ.

Адæймаг бацыд Денджызы былмæ. Лæгъз, *æмдымбыл* дуртæ йæ дисы бафтыдтой. Бафæндыд æй йæхи къухтæй ахæмтæ саразын. Айнæджы кæрдих систа зæххæй æмæ йæ ныццафта стыр дзæбугæй. Кæрдихыл алырдæм азгъордтой дæсгай *зыхъхъыртæ*. Райста дыккаг кæрдих, ныццафта та йæ, æмæ та уый дæр ныммур. Æмæ уæд Адæймаг бафарста: «Денджыз, дæуæн дæ дуртæ цæмæн сты рæсугъд æмæ лæгъз?»

Æмæ йын дзуапп радта Денджыз: «Ды цæвгæ кæныс, æз та – узæлгæ».

а) Текст бакæсыны размæ куыстытæ

1) Фонетикон зарядкæ:

Ден-ден, джыз-джыз

Джын-джын, дын-джыр!

2) Тагъддзуринаг:

Уæртт-уæртт!

Джын-джын!

Хæфс-хæфс!

Дынджыр!

Сæр ын,

Кæс-кæс!

Уæртджын –

Хæфс-хæфс!

3)Базон-базон:

У æгæрон, донæй дзаг,
Наутæ дзы фæцæуы.
Бирæ хæзнатæ дзы - фаг,
Тынг арф æмбæхстæуы.
(Денджыз)

4)Æмдзæвгæ:

Денджызы уылæнтæ,
Ма кæнут хыл!
Ма калут уе 'ртæхтæ
Афтæ маеныл ...
Денджызы уылæнтæ,
Ахуыссут, цæй!
Ма хæссут дурзæйтæ
Айнагбылæй.
Денджызы уылæнтæ,
Ма ут, ма фыдуаг!
Зонут уæ фезмæлдæн
Рад æмæ уаг ...
(Баситы М.)

(Æмдзæвгæ ахуыр кæнгæйæ, хъус дарын хъæуы æрхæцæн нысæнттæм, интонацимæ. Кæсын æй хъæуы кураг, лæгъстæгæнæг хъæлæсы уагæй).

Номивæг уый атасындзæг кæнын (цыбыр формæйы дæр). Йæмæ дзырdbæстытæ саразын.

æ)Текст бакасыны фæстæ куыстытæ

1) Дзырдуатон куыст:

денджызы был – берег моря, морской берег
лæгъз – гладкий
æмдымбыл – округлый
дисы бафтыдтой – удивили
айнаджы кæрдих – кусочек скалы (камня)
дзæбуг – молоток
зыхъхъыртæ – щели
ныммур – разломался, измелъчился
цæвын – бить
узæлын – гладить

2) Беседæ:

- 1). Кæдæм бацыд Адæймаг?
- 2). Цæуыл дис кодта Адæймаг?
- 3). Цы систем Адæймаг зæххæй?
- 4). Цæмæй йæ ныццафта?
- 5). Цы баци кæрдих?
- 6). Куыд бафарста Адæймаг?
- 7). Цавæр дзуапп ын радта Денджыз?
- 8). Цæуыл нæ ахуыр кæны?
- 9). Таурæгъы хъуыды куыд сбæттæн ис адæмы ' хсæн ахастдзинæдтимæ?
- 10). Цавæр ирон æмбисæндтæ æрлæууыдысты уæ зæрдыл текст бакæсгæйæ?
Дзуапп: Сабырæй цы бакæнай, уый тызмæгæй нæ бакæндзынæ; Сабыр уарыкк дыууæ мады бадафта; Уырыссагау: Тише едешь – дальше будешь; Доброе слово и кошке приятно и т.д.
- 11). Текстæн сæргонд æрхъуыды кæнут.
- 12). Банысангонд дзырдтæм тексты синонимтæ ссарын.
- 13). Текстæй рафыссын мивдисджытæ разæфтуантимæ. Разæфтуантæ рахицæн кæнын.

Урочы темæ: Сочинени-æрдзы æрфыст

Урочы нысантæ:

1. Скъоладзауты бацæттæ кæнын сочинени-зымæгон æрдзы æрфыст фыссынмæ. Дзургæ æмæ фысгæ ныхасы рæзтыл бакусын.
2. Æрдзурын тексты теорийы фарстатыл.
3. Ахуырдаутæм гуырын кæнын æрдзмæ уарзондзинад, эстетикон æнкъарæнтæ.

Урочы цыд:

I. Бацæттæгæнæн рæстæг.

II. Урочы темæйыл куыст.

1-аг хæслæвæрд.

Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут, цы у текст.

2-аг хæслæвæрд.

Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут тексты (ныхасы) хуызтæ.

Цы у æрфыстон текст? Цæмæй хицæн кæны ныхасы иннæ хуызтæй?

3-аг хæслæвæрд.

Бакæсын текст..

Хъæды баталынг.

Зымæджы хъызт иннæрдæм хизы бæлæсты зæнгты, фыруазалæй сæ къæс-къæс цæуы. Æвзист халас рог тбыфылтæй сындæггай згъæлы зæхмæ. Стъалытæ ныйирд сты арвыл, цæхæртæ калынд.

Зымæгон хъæд ныссабыр, иу сыбыртт никацæй хъуысы.

Фæлæ узал зымæгон æхсæв дæр хъæдæн йæ сусæг цард не 'рлæууы. Кæмдæр ныккæрц кодта салд къалиу – бæлæсты бынты гæппытæгæнгæ азгъордта тæрхъус. Бæзджын хъæлæсæй ныууасыд зæронд уыг. Нынниудтой, стæй æвиппайды фæсыкк сты бирæгътæ. Йæ лыстæг фæдтæ митыл уадзгæйæ, азгъордта мыстулæг, тæхсал (хорек) хъуыддагхуызæй фæуайы мыстытыл цуан кæнынмæ, æнæуынаæрæй миты хъæпæнты сæрты атахтысты уыгтæ.

Æрмæст ма бæласы къалиуыл, аргъауы æхсæвгæсау, бады уыджы лæппын. Æхсæвы тары иунæг уый уыны зымæгон хъæды сусæг цард, адæймаджы цæстæй æмбæхст чи у.

(Калоты П.)

Фарст: Куыд уæм кæсы, скъуыддзаг текстыл банымайæн ис æви нæ? Уæ хъуыды бафидар кæнут, лæвæрд пъланмæ гæсгæ йæ равзаргæйæ.

- 1) Темæ. (Тексты ныхас цæуыл цæуы, уый). Сæргонд.
- 2) Тексты сæйраг хъуыды (Автор цы зæгъынмæ хъавыд?)
- 3) Ныхасы стиль (хуымæтæг ныхасы, аив литературон, публицистон, наукон, официалон-хъуыддаджы).
- 4) Тексты хуыз (æрфыстон, таурæгъон, тæрхæттæ).
- 5) Хъуыдыйæдты бастдзинад тексты (цæгон, параллелон).
- 6) Архайды афон тексты (мивдисджыты афонтæ).
- 7) Тексты лексикон анализ: тексты аивгæнæн мадзæлттæ.

Хæслæвæрдтæ текстмæ:

- 1) Сбæраг кæнын тексты стиль æмæ функционалон хуыз.
- 2) Лæмбынаг æркæсын тексты арæзтмæ. Куыд арæзт у æрфыст? Цæй æрфыст у (предметы, бынаты, уавæры)?
- 3) Текстæн сæргонд æрхъуыды кæнын.
- 4) Текстæн пълан бацæттæ кæнын.
- 5) Зæгъын, цавæр архæйдтытæ æвдыст цæуы тексты – иу рæстæджы цæуынц æви кæрæдзи фæдыл? Цавæр мивдисджытæй æвдыст сты архæйдтытæ (æххæст хуызы, æнæххæст хуызы)?

4-æм хæслæвæрд: Бакæсын скъоладзауы фыст сочинени. Рафыссын æй, йæ рæдыдтытæ раст кæнгæйæ.

Æрбахаццæ стæм хъæдмæ.

Зымæг. Бæлæсты къалиутæ миты уæзæй æркъул сты. Сæ сæрма – сыгъдаг цъæх арв. Хъæды астауæй хъуысы хъæдхойы къупп-къупп. Хорз у зымæгон хъæды! Митыл зынынц тæрхъусы фæдтæ. Бæлæсты къалиутыл

рагæпп-багæпп кæнынц цъиутæ. Къалиу куы базмæлы, уæд миты тбыфылтæ æрызгъæлынц. Мит хурмæ æрттивы.

5-æм хæслæвæрд: Бакæсын зымæгимæ баст æмбисæндтæ-цæстдарæнтæ. Бацамонын сын сæ хъуыды.

- 1) Хъызт зымæг кæндзæн – дудæхътæ тæхынц (дудæхъ – дрофа).
- 2) Хъæбæр зымæг – къæрц уалдзæг.
- 3) Зымæгон хурхæтæны дон цæй бæрц сабуза, сусæны цъитидоны ивылд дæр уый æрфæн у.
- 4) Зымæгон æхсæв афæдзы дæргъæн у.
- 5) Зымæгон бон ыскæс æмæ ныккæсæй уæлдай нæу.
- 6) Зымæгон боныл æууæнк нæй.
- 7) Зымæгон фæндагыл рагацау цæуын хъæуы.
- 8) Зымæгон фæндагыл къах фæллайаг у.

6-æм хæслæвæрд: Бакæсын текст. Цавæр у йæ стилистикон ахуырст? Цæмæй бæрæг у?

Боныхъæд

Райсомæй уæлдæфы температурæ уыд 2 градусы уазал. Уымæлад 80%. Фæндагтæ сты бырынцаг. Сихорæй уæлдæфы температурæ уыдзæн 1-2 гардусы хъарм. Ранæй-рæтты уардзæн мит. Хæхты тæссаг у зæйтæ рацæуынаы.

7-æм хæслæвæрд:

Равзарын, зымæгон ныв равдисынаен æххуыс чи фæуыдзæн, ахæм дзырдтæ, дзырдбæстытæ.

Арв: цъæх, сыгъдæг, ирд, мигътæй æхгæд, бæрзонд, æгæрон, зымæгон, ныллæг, талынг, райдзаст, тар.

Хъæд: стыр, тар, бæзджын, хихджын, æрыгон, зæронд, бæласджын, зазджын, сабыр, сыфтæрджын, къутæрджын.

Боныхъæд (рæстæг, бон):

хорз бон, хур бон, ирд бон, хъарм бон, дымгæ бон, уазал бон, хус бон, уарынджын рæстæг, хъызт бон, асæст бон, райдзаст бон, æнтæф рæстæг, тæвд бон, сур рæстæг, мигъ бон, къæвда бон, уаргæ бон.

Мит: урс-урсид, хæмпус, рог, хуылыдз, уæззау, уазал, арф, хъæбæр, фæлмæн, тæнæг, бæрзонд, чъизи.

Уæлдæф: уазал, сыгъдæг, рог, хъарм, чъизи.

Абарстытæ: ног чындзау, аргъауы хуызæн, урс пæлæзау, æвзистау, урс хызау.

8-æм хæслæвæрд.

Текст бакæсгæйæ, цæстытыл ауайынц цавæрдæр фæлгонцтæ, адæймагмæ сæвзæрынц алыхуызон æнкъарæнтæ.

Бакæсын тексттæ. Баххæст кæнут таблицæ, цы æнкъарæнтæ уæм сæвзæрд, уæ хъустыл æмæ уæ цæстытыл цы ауад, уый æргомгæнæг дзырдтæй.

Хуызтæ				
Зæлтæ	Уады к			
Æнкъарæнтæ				

1)

«Зымæг нæ хæхты цух нæ уадзы,
Лæджы æмбæрц æруары мит,
Æфцæгæй коммæ уад дзыназы,
Их доныл саразы йæ хид». (Къоста)

2) Диссаджы рæсугъд у æрдз зымæгон, уæлдайдæр та хъæды. Зымæгон хъæд у аргъауы бæстæйау.

Зымæг йæ урс нымæтæй æрæмбæрзта зæхх. Хъæд аныгъуылди хæмпус миты бын, цæмæдæр ныхъхъусæгау, ныссабыр. Бæлæсты къалиутæ æркъул сты урс-урсид миты уæзæй. Æрмæст ма æхсæвы тары райхъуысы сæ сусæг ныхас. Раст цыма сæ тарф фынаейæ фехъал вæййынц, сæ диссаджы фынтæ кæрæдзийæн адзурынц, уыйау дардыл айхъуысы сæ сыбар-сыбур.

Уазал у. Фæлæ уæддæр цъиуты цъыбар-цъыбур дардмæ хъуысы.

(газет «Рæстдзинад»-æй)

3) Уæлиау хæхты цъуппытыл æвзистау æрттивынц райсомы хуры фыццаг тынтæ. Митмæ цæстытæ нæ лæууынц. Арв – сыгъдæг. Мит хæрзы къæхты бын. Цъити дон ныйих, ныддæвдæг бынтондæр, ранæй-рæтты айдæнау æрттивы.

(Цæгæраты М.)

4) Зымæг йæ тæккæ карзы. Цымæ нæм зымæджы æввонгхор цæмæн хонынц? Адæймагæн бирæ азмæлæнты фадат кæй нал вæййы, уый тыххæй? Арф мит бамбæрзта хæхтæ, кæмттæ æмæ къуылдымтæ. Сæрдыгон та? Зæхмæ акæс: алкæм дæр æндæр æмæ æндæрхуызон. Ныр та? Къуылдымæй, æрхæй, адагæй, къуыпп æмæ дзыхъхъæй æмхуызон урс дарынц.

Къæдзæхтæй мит кæуыл нæ хæцы, уыдон сæрды бонты цъæхæй фæзынынц, фæлæ ныр урс миты астауæй сау дарынц.

Æмбисбонмæ арвы цъæхæй ницыуал зынд. Мигъ æрбадт хæхтыл, æфцæг та аныгъуылд йæ уазал хъæццулы бын. Стæй дымгæ дæр райдыдта йе 'нкъард зарæг.

(Дзесты К.)

5)

Æргъæвстæй, гомгæрццæй кæсынц
нæ къохтæ, се стæгдар та разынд.
Ныр дзы æфсиниуæг кæнынц
æрмæст дзæгъындызæг æмæ сау сынт.

Хæрам, æнæджелбетт у хъызт –
сæумæ (мæ фыдæнæн? Мæ цæстмæ?)
Ныууадзы рудзынгыл йæ куыст:
сæрдыгон дзагсыфтæр бæлæстæ.

(Хъодзаты Æхсар)

Æргъæвстæй – уазалæй, салдæй.

Гомгæрццæй – бæгънæгæй.

Къохтæ – роцца.

Стæгдар – скелет.

Дзæгъындызæг – сорока.

Æнæджелбетт – (хуымæтæг ных. стиль) æнæрхъуыды, фыдуынд, гуымыры.

6)

Урс бæрæгбон

Уары мит йæ зæрдæйы дзæбæхæн,
Уары мит йæ уды рухсæн,
Бадын цыма зымæгæн йæ бæхыл,
Афтæ митуардæй фæбуц дæн.

Урс бæрæгбон сабитæн дæр адджын –
Ахсынц стъалытæ сæ къухтæй,
Сфæйлауы сæ хъæр æдзæмы байбын,
Цин-зæй ракалы сæ худтæй.

Уалынмæ сæ къаннæгдæр нырхæндæг,
Арвмæ скасти æмæ скуыдта.
– Уый та чи у? Раттут ын сывæдæг! –
Лæппутæн сæ хистæр сдзырдта.

– Арвæн ма ныр стъалытæ кæм уыдзæн, –
Стъалытæй куы байдзаг бæстæ...

– Ма тæрс, гормон, митуард та фæуыдзæн,
Гъе дын уары стъалытæ, куыннаæ стæй!..

Растæн куы у сывæллæтты кæстæр,
Галиу ма хонут йæ митæ –
Арвæй нæм сыгъдæгдзинад æрхæссы,
Уазалæй дæр рухс у митуард.

Растæн цыма арвы сусæг зоны,
Уары мит æнцад-æнцойæ,
Зæххæн дæр æрвон уазæг æнцон у,
Тагъд ын суадздзæни йæ дойны.

Ленк кæны – æнцад, æвæлмон, сабыр,
Нæй дзы рухсау уæз æппындæр,
Уымæй ма цы уа фæлмæндæр, уаздæр!
Хауынц стъалыты лæппынтæ...

Акасти тъымы-тъымамæ зæрдæ
Митуарды кæлæны рухсы,
Ахæм æхсæв айрох ваййы сæрд дæр,
Ахæм æхсæв айвæзы æнусау.
(Къадзаты Станислав)

*æдзæмы байбын – сабырдзинад.
нырхæндæг – нынкъард.
сывæдæг – (соска).
гормон – ам: узæлгæйæ загъд сидæн – æвзæр, æдылы.
уаздæр – рухсдæр.
Æвæлмон – æнцонтæй.*

Бацамонын æмдзæвгæйы сæргонд.

Зæгъын, цавæр у фысджыты ахаст зымæгмæ. Цавæр зæрдæйы уаг æм
дарынц? Дзуапп бафидар кæнын текстæй ист рæнхъытæй.

9-æм хæслæвард: Лæвард пыланыл æнцой кæнгæйæ, темæ «Зымæгон
райдзаст бон хъæды»-мæ гæсгæ æрæмбырд кæнын æрмæг.

Пълан:

- 1) Цавæр у боныхъæд? Арв цы хуызæн у?
- 2) Цавæр у хъæд дардæй кæсгæйæ?
- 3) Хъæды:
Цы уыныс зæххыл?
Цы хуызæн сты æрдузтæ?
Цавæр бæлæстæ зайы хъæды? Цавæр сты бæлæстæ, къудзитæ?

Байхъус хъæды зæлтæм. Цы фехъуыстай?
Хъæды цæрагойтæй кæй федтай?

III. Хæдзармæ куыст. Темæтæй иумæ гæсгæ ныффыссын сочинени:

«Миты гæлæбутæ»,
«Уары мит...»,
«Заз бæлас миты бын»,
«Халас»,
«Цæугæдон зымæг»,
«Зымæгон цъиутæ»,
«Зымæгон райсом»,
«Иу зымæгон бон»,
«Зымæг нæ хæхты цух нæ уадзы» (Къоста),
«Зымæгон хъæзтытæ».

Таурæгъон сочинени фыссынмæ бацæттæгæнæн урок

1-аг хæслæвæрд

Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут, цы у таурæгъон текст.

Бахъуыды кæнут: таурæгъон тексты хæйттæ:

- а) бацæуæн (райдайæн хай);
- æ) архайды райхæлд;
- б) кульминаци;
- в) кæронбæттæн.

Таурæгъон тексты бацæуæн хай арæх райдайы дзырдтæй: иуахæмы, иу бон, иу хатт, уæд дын иу хатт, иуафон, раджы-ма раджы, кæддæр æмæ æнд.

Хъуыдыты райхæлды кæнæ кульминацион хайы арæхдæр пайдагонд æрцæуы фæрсдзырдтæй: æвиппайды, æнæнхъæлæджы, уæд дын, уалынмæ, уыцы афон æмæ æнд.

Кæронбæттæн хайы æмбæлынц дзырдтæ æмæ дзырдбæстытæ: уæдæй фæстæмæ, уæдæй абонмæ, афтæ, афтæмæй, гъе афтæ, уыцы бонæй фæстæмиæ, ныртæккæ дæр ма æмæ æнд.

1-аг хæслæвæрд

Текст бакæсут.

Иубон нæ гуыппырсар фыдæлтæ хъазæн фæзмæ рацыдысты. Топпæй, кардæй æмæ зондæй сæ арæхст фæлвæрдтой. *Уый фæстæ* хъæбатыртæ кæрæдзи цæнгтыл æрхæцыдысты æмæ райдыдтой нæртон симд кафын. *Уалынмæ* сæм кæцæйдæр æрбабырстой сау знæгтæ. Фæлæ уыдон сæ симд ныууадзын сæ сæрмæ не 'рхастой. Цæмæй сын фыдгулты бон мацы бауа, уый тыххæй къæдзæхтæ фестадисты. Æцæгæллæттæ сыл сæ ных ныссастой. *Гъе афтæ*, зæгъынц, сæвзæрдысты нæ Иры хæхтæ.

(Мæхæмæтты А.)

Дзуапп раттут фæрстытæн:

1). Куыд уæм кæсы, текстæн сюжет ис? Автор дзы цавæрдæр бæлвырд цау равдыста?

2). Цавæр хæйттыл адихгæнæн ис текст? Ссарут текты бацæуæн хай (райдайæн хай), архайды райхæлд, кульминаци, кæронбæттæн хай.

Ставддæрæй фыст дзырдтæ тексты хæйттæй кæцыты райдайæнтæ сты?

3). Цавæр мивдисджыты фæрцы бамбарæн ис тексты сюжет?

Мивдисджытæ рафыссут.

4). Мивдисджытыл æнцой кæнгæйæ, текст хи ныхæстæй радзурут.

5). Дзырдтæм синонимтæ ссарут: гуыппырсар, сæ арæхст фæлвæрдтой, æрбабырстой, сæвзæрдысты.

Текстæн йæхи мидæг та цавæр синонимтæ æмбæлы? Цæмæн сæ пайда кæны автор?

6). Бацамонут æнгом дзырdbæстыты хъуыды: сæ сæрмæ не 'рхастой, сæ ных ныссастой.

2-аг хæслæвæрд

1. Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут радзырдтæ: Коцойты А. «Гигойы куадзæн», Мамсыраты Д. «Хъæндил», Дзесты К. «Æрдхæрæны лæвар».

2. Базонут-ма, цавæр радзырд у:

Бацæуæн (райдайæн хай) – бинонтæ сфæнд кодтой бæрæгбонмæ хъыбыл схæссын; архайды райхæлд – бинонтæ хъыбылмæ хорз зылынц; кульминаци – сауджын хъыбылы йæ хæдзармæ фæхæссы; кæронбæттæн – бинонтæ сагъдауæй баззадысты.

3. Æндæр радзырды тыххæй уæхæдæг афтæ радзурут.

3-аг хæслæвæрд

Бакасут текст. Йæ хæйттæ йын раст равæрут. Кæцы хай нæй йæ бынаты?

Дидинаг.

Уалынмæ сыгъдæг уæлдæфы азæлд дæргъвæтин 3-3-33! Уый æрбахæццæ тæнбазыр мыдыбындз. Тымбыл æрзылд цалдæр хатты.

Дидинаг æм йæ мидбыл фæлмæн бахудти, базмæлыд, цыма йæм афтæ сидти:

– Ардæм, ардæм, мæ буц уазæг! Æз дæ мæ хæрздæф мыдæй хорз фенон.

Мыдыбындз ыл сындæггай йæхи æруагъта. Бынтондæр басабыр. Дидинаг æй адджын æрбатыхта йæ фæлмæн хъæбысы. Мыдыбындз йæ тæнæг базыртæ ныппака кодта, æмæ сæ хуры тын иннæрдæм хъазыди. Гъе, афтæ цард дидинаг.

Хæдзары раз æрзади рæсугъд сырх дидинаг. Йе ’мбæлттæй бирæ фæбæрзонддæр. Сæумæрайсомы сатæг уддзæф ын йæ рог базыртæ уæздан æмæ рæвдаугæ асарфы.

(Дзугаты Г.)

- 1). Нысангонд дзырд тексты хæйттæй кæцыйы райдайæн у?
- 2). Рафыссут дидинаджы æрфыст. Тексты хæйттæй кæцыйы ис?
- 3). Уæ цæстытыл цы ныв ауад, уый ахорæнтæй равдисут.
- 4). Цавæр сæргонд ма раттæн ис текстæн?

5). Текстæй рафыссут вазыгджын дзырдтæ. Бацамонут сын сæ растфыссынад.

- Куыд баст ваййынц хъуыдыйæдтæ тексты мидæг? Цавæр бастдзинадтæй? Цы у цæгон бастдзинад? Цы у параллелон бстдзинад?

4-æм хæслæвæрд

Бакасут. Сбæрæг кæнут тексты хуызтæ.

Цы ма ваййы рæсугъддæр фæззыгон бæлæстæй! Мæнæ аив чындзау лаууы уæздан бæрз. Арты æвзæгтау дардмæ æрттивынц мыртгæйы къалиутæ. Бæлæстыл абадтысты мæргътæ. Мыртгæ уыдонæн сæ хуыздæр хæринаг у. Уæдæ сын тулдз дæр хорз æххуыс у – æфсады сæ йæ гуыркъойы нæмгуытæй.

(Калоты П.)

- Ссарут тексты цæгон æмæ параллелон бастдзинадæй баст хъуыдыйæдтæ. Бафидар кæнут уæ хъуыды.

- Сæххæст кæнут хæслæвæрдтæ æмæ дзуапп раттут фæрстытæн. Уæ дзуæппытæ ныффыссут тетрадты.

1. Текстæн сæргонд æрхъуыды кæнут.
2. Цавæр тексты хуызтæ дзы бафиппайæн ис?
3. Цавæр æнкъарæнтæ уæм сæвзæрын кодта?
4. Рафыссут, текст эмоционалон ахуырст чи кæны, уыцы дзырдтæ æмæ дзырдбæстытæ.

5-æм хæслæвæрд

Бакасут Хетæгкаты Къостайы уацмыстæй ист скъуыддзæгтæ. Зæгъут, цавæр тексты хуызмæ сæ ахæссæн ис. Уæ дзуапп бафидар кæнут тексттæй ист дæнцæгтæй.

1)

Авд лæппуйæ зилынц
Фсатийы алыварс,
Залмы сыфтæ тилынц, -
Бындз нæ уадзынц 'ввахс.
Иннæ авд æддæдæр
Аходæн фыцынц...

2).

Раджы хохы цъуппæй касти
Иу æрра фыййау.
Мигъ æнгом йæ быны бадти
Урс цагъд къуымбилау.
Бахъазыд дын æм йæ зæрдæ,-
Тæккæ былгæрон
Дурыл авæрдта йæ къæхтæ:
- Агæпп æм кæнон, ...

3)

- Цæй, ныр æвналон,-
Фæзæгъы халон,
Фæлæ та 'взары, -
Цыхт дзыхы дары...
Уæд дын æм рувас
Кæцæйдæр рауад...
Уайтагъддæр минас
Йæ былтыл ауад...
Цæст андæгъд цыхтыл...
Йæ къахы æлгътыл
Дæрдтыл æрзины,
Йæ къуди тилы...

6-æм хæслæвæрд

Бакасут скъоладзауы сочиненийæ ист скъуыддзæг. Цавæр тексты хуызмæ йæ ахæссæн ис? Уæ зæрдæмæ цæуы? Цавæр аиппытæ дзы бафиппайæн ис?

Æз мæ каникултæ арвыстон тынг хорз. Фыццаг рæстæджы уыдтæн нæхимæ, стæй ацыдтæн Дзæуджыхъæумæ. Æз мæ фыды хоимæ ацыдтæн кинотеатр «Терек»-мæ. Стæй ма уыдтæн фонтаны раз. Стæй ма уыдтæн Хъæдгæроны. Мах ма ацыдыстæм хъæдмæ æхсæртæ æмбырд кæнынмæ. Æз

Хъæдгæроны баулæфыдтæн къуыри. Æз мæ каникултæ арвыстон тынг хорз.

7-æм хæслæвæрд

Цы текст бакастыстут, уый абарут ацы скъуыддзагимæ.

Талынджы мæ дзаумæттæ кæнын райдыдтон. Мæ къухтæ зыр-зыр кæнынц. Хæдон, цъында, хæлаф, хъуырбæттæн, цырыхъ, кæрц, иннæ цырыхъ, æрмкъухтæ, худ... Æгъгæд!

- Скъуыддзаджы æнахуырæй цы бафиппайдтат? Таурæгъон текстыл æй банымайæн ис? Архæйдтытæ кæрæдзи куыд ивынц?

8-æм хæслæвæрд

Ныхасы хæйттæй таурæгъон тексты арæхдæр æмбæлынц мивдисджытæ. Сæ фæрцы æвдыст цæуынц кæрæдзи ивæг архæйдтытæ æмæ цаутæ.

Мивдисджытыл аивадон тексты фæхауы уæлдай лексикон уæз, мидисджындæр фæкæнынц текст.

Цухгонд дзырдтæ æххæст кæнгæйæ, бакæсут текст. Дзырдтæ спайда кæнынаен: худтыстæм, уыциу пыррыкк ныккодта, мидбылты бахудт, кæл-кæл кодта.

Театры спектакльмæ кæсгæйæ, мах хъæрæй Ацæмæз ахæм ..., æмæ ма йæм, нæ фарсмæ цы устытæ бадт, уыдон дæр фæхыл кодтой. Уый уæддæр йæхи нал уæдта æмæ та-иу Зæлинаæ йæхиуыл хæцын фæрæзта, æрмæст-иу хатгай йæ

- Текстмæ гæсгæ бафиппайæн ис, уыцы иу эмоционалон уавæр алыхуызон дзырдты (мивдисджыты) фæрцы раргомгæнаен кæй ис, уый.

Цæмæй хицæн кæнынц кæрæдзийæ?

9-æм хæслæвæрд

Мивдисджытæм синонимтæ ссарут, бацамонут сын сæ хицæндзинадтæ.

Цæуын –

Дзурын –

Цæвын –

Бырын –

Кæуын –

Хæрын –

10-æм хæслæвæрд

Бакæсут аргъау. Кæрон ын æрхъуыды кæнут.

Стонг бирæгъ.

Уæлвæзы быдыры хызтысты фыстæ. Кæцæйдæр сæм фæзынди бирæгъ æмæ сын афтæ зæгъы:

- Ныртæккæ уæ хæрдзынæн!

Фырытæн сæ уд ауади, фæлæ ма афтæ зæгъынц бирæгъæн:

- Раздæр нæ кæй хæрдзынæ?

- Ууыл уæхæдæг бафидаут!

- Цæй уæдæ мах дугъы рауайдзыстæм, æмæ нæ фæсте чи баззайа, уый-иу бахæр.

- Хорз, рауайут!

Фырытæ фæйнæрдæм фæцыдысты.

Дзырдтæ æмæ дзырдбæстытæ спайда кæнынæн: *сæхи рауагътой бирæгъмæ, ныггуыппытæ кодтой, йæ фæрстæ мидæмæ бахаудтой, дæлбылмæ атылди.*

- Цы нысан кæны дзырдбаст «фырытæн сæ уд ауади»? Синонимтæ йæм ссарут.

11-æм хæслæвæрд

Бакæсут, бахъуыды кæнут.

Зæрдылдаринаг

радзырд (таурæгъон текст) фыссынаен:

1. Ахъуыды кæнут, цавæр цауы тыххæй у уæ бон хуыздæр радзурын.
2. Уыцы цауы сæйраг архайджытæ чи уыдзысты, цавæр у сæ удыхъæд, цы сыл æрцыд, уый сбæлвырд кæнут.
3. Бацæттæ кæнут архайæг персонажты чысыл характеристикæтæ-æрфыстытæ; æрхъуыды кæнут, персонажтæ кæм архайынц, ахæм диалогон ныхас.
4. Сбæлвырд кæнут уæ радзырды композицион хæйттæ (райдайæн, сæйраг хай, кульминаци, кæронбæттæн).

20-æм хæслæвæрд

Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут таурæгъон тексты æууæлтæ, мивдисджыты нысаниуæг таурæгъон тексты.

Тæмæтæй иумæ гæсгæ ныффыссут таурæгъон сочинени аивадон стили:

Иу хатт ме 'мбалимæ.

Хосгæрдæнты.

Æнæнхъæлæджы фембæлд.

Кæнæ:

1). Иу хатт куыд... (фæдзæгъæл дæн хъæды, фæцæйныгъуылдтæн цæугæдоны æмæ а.д.);

2). Хосгæрдæнты калмæй (уæрццæй, гæккуырийæ, цъырцъырагæй) куыд фæтарстæн.

Зымæгон хъæды æрфыст (сочиненимæ цæттæгæнæн урок)

I. Ахуыргæнæг кæсы:

Хуры цæст æрныллæг,
Нал ис тафс йæ тынты.
Рабæлццон та зымæг
Хъавгæ хохрæбынты.

Хъæууынгты дыууæрдæм
Дымгæ кафы, симы.
Бон кæны куыддæртæ,
Уад рæстæггай ниуы.

-Рацу, зымæг махмæ,-
Саби дзыхæй сиды. –
Рауадз тымыгъ рагъмæ,
Стух æй ног уард миты.

Дзоныгътæ цæттæ сты,
Алкæмæн дæр кæрты,
Ацафон хæхбæсты,
Мит цæмæн нæй рæгътыл?

- Ацы рæсугъд рæнхъытæ зымæджы тыххæй ныффыста Мæргъиты Венерæ.

Абон мах дæр бацархайдзыстæм зымæджы тыххæй сочинени ныффыссыныл.

II. Ног æрмæгыл куыст.

- Чи уæ уарзы зымæг?

- Цæмæн æй уарзут?

- Зымæгон хъæды та уæ чи уыд?

- Уæ зæрдæмæ дзы цы фæцыд? Рæсугъд дзы уыд?

- *Зымæгон хъæды у тынг рæсугъд.*

Ацы хъуыдыйад райсдзыстæм нæ сочиненийы тезисæн, йæ сæйраг хъуыдыйæн.

(тетрадты йæ фыссынц)

Нæ хъуыды хъуамæ бафидар кæнæм дзырдты, дзырдбæстыты, хъуыдыйæдты фæрцы. Бакусæм уал æнцойгæнæн дзырдтыл.

Фæйнагыл фыссæм:

1. Тезис.
2. Аргументтæ.
3. Хатдзæг.

- Уæдæ абалц кæнæм зымæгон хъæдмæ. (Музыка хъуысы)

Ахуыргæнæг дзуры:

Бæлæстæ миты бын фесты. Йæ уæзæй æркбул сты заз бæлæсты уæззау дзæмбытæ. Бæлæстæ ныггуыбыртæ сты, иуæй-иутæ дзы суанг зæхмæ хæццæ кæнынц.

- Ацы рæнхъыты автор у М.Пришвин. Цæуыл дзуры? Цы бафиппайдта фыссæг?

БÆЛÆСТÆ – нæ фыццаг æнцойгæнæн дзырд. *Æнцойгæнæ дзырдтæ фыссынц фæйнагыл, тетрадты.*

- Куыд айвынц бæлæстæ зымæгон? Нывмæ кæсæм.

- Миты бын фæвæййынц, свæййынц урс-урсид, æнахуыр пыхцыл, сæ къалиутæ – уæззау; алæмæттаг хуыз сын вæййы, раст аргъауы бæлæстау; миты уæзæй ныггуыбыр вæййынц, ног чындзытау фæлæууынц.

- Уырыссаг поэт С. Есенин бæлæсты тыххæй фыссы:

Заколдован невидимкой,
Дремлет лес под сказку сна.
Словно белою косынкой,
Подвязалася сосна.

- Поэтмæ хъæд фынаёйы хуызæн цæмæн кæсы?

Дзуапп: Тынг сабыр у хъæды.

- Цы фесты хъæды цæрджытæ?

Дзуапп: Сæ хуыккæмтты бамбæхстысты, иуæй-иутæ та дзы суанг зымæгмæ фынаёй кæндзысты.

- Саразæм уый тыххæй хъуыдыйæдтæ.

Хъæды у тынг сабыр. Иу сыбыртт нал хъуысы. Сырдтæ сæ хуыккомты бамбæхстысты. Æрмæст ма хатгай азгъорынц митыл. Æмæ та бæстæ ныссабыр вæййы.

- Цы ма фенæн ис зымæгон хъæды?

Дзуапп: Хъæды вæййы бирæ мит.

- Нæ дыккаг æнцойгæнæн дзырд у Мит. Миты гæлæбу армы тæпæныл куы æрхауы, уæд цавæр вæййы?

Дзуапп: Рог, рæсугъд, нывæфтыдау.

- Байхъусут-ма, миты тыххæй поэт Къадзаты Станислав куыд фыссы, уымæ.

Уары мит йæ зæрдæйы дзæбæхæн,
Уары мит йæ улы рухсæн,
Бадын цыма зымæгæн йæ бæхыл,
Афтæ митуардæй фæбуц дæн.

Ленк кæны – æнцад, æвæлмон, сабыр,
Нæй дзы рухсау уæз æппындæр,
Уымæй ма цы уа фæлмæндæр, уыздæр!
Хауынц стъалыты лæппынтæ...

- Цы схуыдта миты гæлæбуты Къадзаты Станислав? Цæимæ сæ абарста?

Поэт А.Суриков та афтæ фыссы миты уарды тыххæй:

Белый снег пушистый
В воздухе кружится
И на землю тихо
Падает, ложится.

Фæйнæгыл:

МИТ – хæмпус, рог, фæлмæн, уаз, миты гæлæбутæ сты стъалыты лæппынтау; хауынц ленкгæнгæ, сабыр; æвзистау,

Митуарды тыххæй хъуыдыйæдтæ саразæм:

Мит сабыргай, уæлдæфы ленкгæнгæ уары. Миты гæлæбутæ сты рог, рæсугъд, нывæфтыдау, раст стъалыты лæппынтау. Афтæ мæм кæсы, цыма зæхх йæ хъарм кæрц скодта æмæ тарф фынаей баци.

- Цыма æрфыссæн ис зымæгон хъæды?

Дзуапп: Арв, хур.

- Арвы тыххæй цы зæгъæн ис?

Дзуапп: Арв у сыгъдæг, мигътæ йыл нæй, райдзаст.

Хур йæ зынг цæстæй кæсы дунемæ. Хуры рухсмæ мит цæхæртæ калы.

Æнцойгæнæн дзырд *APB*: у бæрзонд, сыгъдæг, райдзаст. *XYP*: тæмæнтæ калы, уæлвонгæй кæсы дунемæ.

Хъуыдыйæдтыл куыст.

Нæ куысты тезис уыд *Зымæгон хъæды у тынг рæсугъд*.

Афтæ кæй у, ууыл дурынц нæ хъуыдыйæдтæ.

Цавæр хатдзæг скæндзыстæм нæ сочиненийæн?

Дзуапп: Зымæгон хъæды кæд уазал у, уæддæр дзы у тынг рæсугъд.

Ахуыргæнæг: Æз та ма йæм бафтауин ахæм хъуыдыйад:

Хъæд йæ зымæгон дарæсы у аргъауы бæстæйау.

Хъуыдыйæдтæ тетрæдты фыссынц.

IV. Растфыссынадыл куыст.

1. Хъуыдыйæдтæ рафыссын, æрхæцæн нысæнттæ раст æвæргæйæ.

Куыд рæсугъд у зымæгон хъæды бæлæстæ сæ урс дарæс скодтой рог хæмпус мит уары миты гæлæбутæ зилдухгæнгæ зæхмæ хауынц урс хæмпус гауызау бамбæрстой хъæд.

2. Орфограммæтыл куыст.

- Цавæр орфограммæтæ æмбæлы тексты? Бацамонæм сын сæ растфыссынад.

Хæдзармæ куыст: Сочинени «Зымæгон хъæды».

Сочинени-тæрхæттæ фыссынмæ бацæттæгæнæн куыстытæ

1-аг хæслæвард

Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут, цы у текст.

2-аг хæслæвард.

Цавæр текстты хуызтæ зонут? Уæ дзуапп ныффыссут.

Текст-тæрхæттæ арæзт вæййы 3 хайæ:

- а) тезис – равзарын кæнæ ныффидаг кæнын кæй хъæуы, ахæм хъуыды;
- æ) аргументтæ – хъуыды фидаргонд кæй фæрцы цæуы, ахæм хъуыдыйæдтæ;
- б) хатдзæгтæ (хъуыдыйы балхынцъ).

3-аг хæслæвард.

Текст бакæсут. Ссарут дзы текст-тæрхæтты хæйттæ (тезис, аргументтæ, хатдзæг). Текстæн сæргонд æрхъуыды кæнут.

Æрфæны фæд стъалыты хуымæтæджы æмбырдгонд нæу. Стъалытæй кæй кæм фæнды, уым не 'рбынат кодта, фæлæ йын йæ кар æмæ йæ физикон уавæртæм гæсгæ кæм æмбæлы, уым. Зæгъæм, æрыгон стъалытæ Æрфæны фæдæн сты йæ астæумæ хæстæгдæр, зæронддæр стъалытæ та æрбынат кодтой кæрæттæм æввахсдæр. Афæмæй æрвон тыгъдады арæзтæн ис бæлвырд æгъдау æмæ фæтк.

(Сиукъаты Н.)

- Цавæр у хъуыдыйæдты бастдзинад текстты (цæгон, параллелон)?

4-æм хæслæвард.

Лæвард хъуыдыйæдтæй саразут текст-тæрхæттæ. Равзарут хъуыдыйад-тезис, ссарут хъуыдыйæдтæ-аргументтæ, хатдзæг.

- 1) Дон хъарм кæны хæдзæрттæ, сæтты дойны.
- 2) Æнæ донæй иу бон дæр нæй фæцæрæн.
- 3) Дон хæссы адæймаджы æмæ йæ дзæбæх кæны.
- 4) Зæххыл донæй зынаргъдæр ницы ис.
- 5) Доныл цæуынц наутæ, ласынц бæлццæтты.

5-æм хæслæвард.

Бакæсут тексттæ. Сбæрæг кæнут сæ хуызтæ. Уæ дзуапп бафидар кæнут.

1) Æвзаг адæмы царды, æхсæнады рæзты ахсы æппæты ахсджиагдæр бынат. Уый куы нæ уайд, уæд адæм кæрæдзийы не 'мбариккой, сæ зонындзинæдтæ, сæ фæлтæрддзинад никуы æрæмбырд кодтаиккой иумæ,

нæ сæ бахъахъхъæдтаиккой. Уымæ гæсгæ æнæ 'взагæй адæмæн, æхсæнадаен цæрæн нæй. (Тахъазты Х.)

2) Бæрзонд рагъ хъулон адардта сырх, бур, фæлурс-сырх, фæлурс-цъæх æмæ æндæр алыхуызон хъæддаг дидинджытæй, иугай тулдзы къутæртæй.

Рагъæй дæ цæстæнгас дæлæмæ æрис, æмæ дæ разы тыгъдæй лæууынц гауызы хуызæн фæз, хъалхуыз нартхоры быдыртæ, мæнæуы хуымтæ.

Арф комы, мæсты сыр-сыргæнгæ, йе 'взист буар хурмæ тæмæнтæ калгæ, къæдзтæ-мæдзтæй згъоры Æрæфы дон. (Мамсыраты Д.)

6-æм хæслæвæрд

Дæлдæр лæвæрд цæуынц текст-тæрхæтты хæйттæ кæрæдзиуыл бæттæг мадзæлттæ. Рафыссут сæ ахæм фæткыл:

а) тезис æмæ аргументтæ кæрæдзиуыл бæттæг дзырдтæ, дзырдбæстытæ;

æ) аргументтæ æмæ хатдзæг бæттæг мадзæлттæ.

1. Æрдзурæм нæ хъуыдыйы растдзинадыл.
2. Хъуыды бафидаргæнæн ис ахæм дæнцæгтæй.
3. Цæмæн афтæ у? Мæнæ цæй тыххæй.
4. Балхынцъ кæнæм нæ хъуыды.
5. Цыбыр ныхасæй (дзырдæй).
6. Уый бацамонаен ис
7. Афтæмæй...

7-æм хæслæвæрд

Сымах базонгæ стут публицистон æмæ наукон-популярон тексттæ-тæрхæттимæ. Ахуырты рæстæг арæх сæмбæлут наукон текст-тæрхæттимæ. Зæгъæм, урочы хæслæвæрдтæ æххæст кæнгæйæ кæнæ хæдзармæ куыст кæнгæйæ.

Бакæсут тезистæ. Сæ растдзинад сын бафидар кæнут алыхуызон аргументтæй.

1. Дзырд «æрыгон» у миногон.
2. «Адæймаг чингуытæ кæсын куы уарза, уæд амонджын у» (К.Паустовский).
3. Фыдзæрдæ адæймаг хорзæн аргъ кæнын нæ зоны (Хетæгкаты Къостайы басня «Бирæгъ æмæ хърихъупп»-мæ гæсгæ).
4. Кæсаг ахсгæйæ хъæрæй дзурæн цæуылнæ ис?

8-æм хæслæвæрд.

Бакæсут сочинениты темæтæ. Темæтæм гæсгæ æрхъуыды кæнут тезистæ – раргом кæнут уæхи ахаст фæрстытæм.

- Цы у, мæнмæ гæсгæ, æгъдау?
- Цавæр хъуамæ уа хорз æмбал?
- Цы у æцæг лæгдзинад?
- Хъару æмæ зондæй тыхджындæр кæцы у?

9-æм хæслæвард. Æмдзæвгæ бакæсут.

Бæлæстæ цæуыннæ цæуынц?

- Бæлæстæ цæуыннæ цæуынц
Уидæгтыл – сæ къæхтыл?
Иудадзыг цæмæ фæхæцынц
Афтæ фидар зæххыл?
- Бæлас ку 'ацæуа йæ ранæй,-
Нал уыдзæн уым аууон,
Нал æрбаддзæни фæлладæй
Уый быны фæндаггон.
Бæлас ку 'ацæуа йæ ранæй,
Зæхх уым хойдзæн уарын.
Нал дзы райхъуысдзæн зæллангæй
Булаæмæргъы зарын.
Бæлас ку 'ацæуа йæ ранæй, -
Зæхх фæцух йæ сыфæй.
Хихтыл нал райгуырдызæн зарæг
Дымгæйы сыф-сыфæй.

(Цæгæраты Г.)

- Æмдзæвгæмæ гæсгæ саразут текст-тæрхæттæ ахæм райдайæнмæ гæсгæ: «Хорз, æмæ бæлæстæ цæуын нæ зонынц, науæд ...»

10-æм хæслæвард.

Лæвард литературон темæтæй иумæ гæсгæ ныффыссут сочинени-тæрхæттæ. Бацархайут тæрхæтты структурон арæст бахъахъхъæнын: тезис, аргументтæ, хатдзæг.

1. Æппæтæй тыхджындæр зонд у. (Хетæгкаты Къостайы аргъау «Лæскъдзæрæн»-мæ гæсгæ).
2. Хæрзгæнæг хорз ары, æвзæргæнæг æфхæрд æййафы (Нигеры «Дыууæ сыхаджы æмæ дыууæ зæрватыччы аргъау»-мæ гæсгæ).
3. Ном лæггæнæг у? (Мамсыраты Дæбейы радзырд «Хъæндил»-мæ гæсгæ).
4. Цавæр фæзминаг миниуджытæ хъуамæ уа ирон лæгмæ? (Брытъиаты Елбыздыхъойы уацмыс «Уæрæседзау»-мæ гæсгæ).

ТЕКСТÆ ХÆСЛÆВÆРДТИМÆ НЫХАСЫ-ТЕМАТИКОН УРОКТÆМ

Урокты иумæйаг темæ «Нæ республикæ»

Ацы темæ æвзæрст цæуы цалдæр урочы алыхуызон къаннаг тексттыл æнцой кæнгæйæ. Темæйы сæйрагдæр нысан у скъоладзаутæн Цæгат Ирыстоны тыххæй фылдæр зонындзинæдтæ раттын: Ирыстоны фæзуат æмæ æрдзы хъæздэгдзинæдтимæ сывæллæтты базонгæ кæнын æмæ сæм афтæмæй Фыдыбæстæм уарзондзинад гуырын кæнын.

Алы текстмæ дæр бацæттæ кодтам хæслæвæрдтæ. Кæцыты фæрцы куыст цæудзæнис канд грамматикон æрмæгыл нæ, фæлæ ныхасы рæзтыл æмæ скъоладзауты зонындзинæдтæ фæхъæздэгдæр кæныныл.

1-аг текст

Республикæ Цæгат Ирыстон-Алани у Уæрæсейы хуссайраг хайы рæсугъддæртæй иу. Ам цæрынц алыхуызон адæмыхæттыты минавæрттæ: ирæттæ, уырыссæгтæ, сомихæгтæ, гуырдзиагтæ, дзуттæгтæ æмæ æндæртæ. Республикæйы бынæттон цæрджытæ сты ирæттæ – рагон скифты, сæрмæтты æмæ аланты байзæддæгтæ. Æппæт адæмтæ дæр цæрынц хæларæй.

Текстыл кусыны фæтк

а)Текст бакæсыны размæ:

1)Беседа:

- Куыд хуыйны не стыр райгуырæн бæстæ?
- Куыд хуыйны нæ чысыл райгуырæн бæстæ та?

2) Дзырдуатон куыст: хуссайраг хай, адæмыхæттыты минавæрттæ, сомихæгтæ, дзуттæгтæ, байзæддæгтæ.

æ)Текст бакæсыны фæстæ:

1) Беседа:

- Цы базыдтат ногæй ацы текстмæ гæсгæ?
- Цавæр адæмыхæттыты минавæрттæ цæры Ирыстоны?
- Кæимæ сæ стут зонгæ?

Ахуыргæнæг: Ирон адæм хæларæй цæрынц сæ сыхæгтимæ. Алы адæймагмæ дæр кæсын хъæуы, цы адæмы хаттæй у, уымæ гæсгæ нæ, фæлæ куыд адæймаг у, уымæ гæсгæ.

2) Бахъахъхъæнæм дзырд ирон.

- Дзырды этимологиб профессор Абайты Васомæ гæсгæ дзырд ирон равзæрд айра-арйа –йæ.Ацы дзырдæй равзæрдысты æвзæгты ном ирайнаг,

ома арии-йаг, паддзахады ном ир-ан, адæмы ном ир, ир-он æмæ нæ цæрæн бæстæйы ном Ирыстон дæр;

- Дзырд ирон æмбæлы бирæ уацмысты, кæнынц ыл зарджытæ, ироны ном кадджынай хæссынц нæ адæм:

Бæгуыдæр ирон дæн!

Аланты фæдон дæн.

Уынаффæ мын ма кæнæд чидæр.

Нæ цæрæн зæхх равзæрд

Нæ адæмæй раздæр, -

Æрцард ыл Кавказы нæ Ир дæр.

Ирон лæгæн йе 'взаг –

Æнусты æрдзон гакк. –

Сæр уымæй куы хæссæм бæрзæндты.

Цæрæнбонты сидты,

Тымбыл кафты, симды,

Ирон зарæг, азæл нæ кæмтты! (Сидахъты Симон)

Æнцойгæнæн дзырдбаст «Райгуырæн бæстæ»-йæн та рахицæн кæнæн ис йемæ баст æмбисæндтæ, таурæгътæ, зарджытæ, хъæбатырты сгуыхтдзинæдтæ æмæ æндæр хъæугæ æрмæг. Афтæ раргом кæнæн ис иннæ æнцойгæнæн дзырдты сусæгдзинæдтæ дæр.

Æцойгæнæн дзырды фæрцы скъоладзаутæн фылдæр кæнынц сæ зонындзинæдтæ алыхуызон æрмæгæй (истори, этнографи, адæмон сфæлдыстад, культурæ, аивад.

3) Тексты структурæйыл куыст

- Цы скъуыддзаг бакастыстæм, уый текст схонаен ис? Цæмæй бæрæг у?

- Цавæр у тексты темæ, йæ сæйраг хъуыды? (Тексты темæ - Ирыстон, йæ сæйраг хъуыды – Ирыстоны адæм цæрынц хæларæй).

- Цавæр бастдзинад ис хъуыдыйæдты 'хсæн? (Цæгон бастдзинад)

4) Тексты грамматикон арæзтыл куыст:

- Цавæр у текст йæ хуызмæ гæсгæ? Цæмæй бæрæг у?

-Тексты ссарын дзырдтæ дæргъвæтин æмхъæлæсонтимæ, бацамонын сын сæ растфыссынад.

2-аг текст

Ирыстон – хæххон бæстæ

Ирыстон хонынц хæххон бæстæ. Нæ хæхтæн сæ бæрзонддæр у Хъазыбеджы хох, йæ бæрзæнд у 5033 метры. Ирон адæм Хъазыбеджы хох хонынц «Сæнайы хох», «Чырыстийы цъупп».

Нæ хæхтæ хъæздыг сты гранитæй, чъырдураёй, здыйæ, цинкæй æмæ суардæттæй. Нæ дуканиты уæй кæнынц, нæхимæ, Ирыстоны, чи гуыры, ахæм алыхуызон суартæ. Уыдон сты: Заманхъул, Урсдон, Зæрæмæг, Хилак, Хъæрмæдон, Тæмискъ, Тиб.

Текстыл кусыны фæтк

а)Текст бакæсыны размæ:

1) Дзырдурæттон куыст: гранит, чъырдура, зды, цинк, суардæттæ.

2) Фæрстытæ бесæдæйæн:

- Ирыстон хонынц рæсугъд æмæ хъæздыг бæстæ. Цæмæн, уый базондзыстæм, текстмæ лæмбынæг куы байхъусæм, уæд.

Лæмбынæг бакæсут текст. Кæсгæ-кæсын уæхи цæттæ кæнут ацы фарстæн дзуапп раттынмæ.

æ)Текст бакæсыны фæстæ:

1) Беседæ:

- Цæмæй хъæздыг у Ирыстон?

- Куыд хонынц ирон адæм Хъазыбеджы хох?

(Ирыстоны картæйыл равдисын хæхтæн сæ бæрзонддæртæ)

- Цы базыдтат ацы текстæй Ирыстоны тыххæй?

Ам ахуыргæнæгæн йæ бон равдисын у алыхуызон згъарты нывтæ. Радзурын, завод «Электроцинк»-ы куысты тыхæй, Садоны æрзæткъахæнты тыххæй æмæ а.д.

б)Тексты структурон арæзтыл куыст:

1) Цавæр у текст йæ хуызмæ гæсгæ (таурæгъон, æрфыстон, хъуыды-тæрхæттæ)? Цæмæй бæрæг у?

(Текст у хъуыды-тæрхæттæ, ис дзы, ныффида кæнын кæй хъæуы, ахæм хъуыды, аргументтæ æмæ хатдзæгтæ).

2) Зæгъын, цал абзацы ис тексты, цæмæн? Абзацтæн æрхъуыды кæнын сæргæндтæ.

Тексты грамматикон арæзтыл куыст:

1) Текстæй рафыссут сæрмагонд номдартæ, бацамонын сын сæ растфыссынад.

2) Тексты ссарут дзырдтæ дæргъвæтин æмхъæлæсонтимæ, бацамонын сын сæ растфыссынад.

3-аг текст

Нæ адæмы цард

Хъæуты адæм кæнынц стурвос æмæ маргъ дарыны куыст. Уымæй уæлдай ма быдырты тауынц нартхор, мæнæу, кæнынц халсарты æмæ дыргъты куыст. Нæ цæхæрадæтты зайынц ахæм дыргътæ: фæткъуытæ, кæрдотæ, чылаутæ, къомситæ, балтæ, мугæ, сæнæфсир æмæ æндæртæ. Иууылдæр сты хæрзад æмæ пайда.

Текстыл кусыны фæтк

а)Текст бакæсыны размæ

- 1) Дзырдунтон куыст:стурвос, маргъ дарыны куыст, тауынц.
- 2) Фæрстытæ бесæдæйæн:

Ахуыргаенæг: Ирыстоны цæрджытæ сты фæллойуарзаг, нæ зæхх та у хъæздыг алыхуызон халсартæй æмæ дыргътæй. Цавæртæ сты, уый базонынæн лæмбынæг бакæсут текст.

Кæсгæ-кæсын уæхи цæттæ кæнут ацы фарстæн дзуапп раттынмæ.

æ)Текст бакæсыны фæстæ:

- 1) Беседæ:
 - Цæмæй ма хъæздыг у Ирыстон?
 - Цæмæн бæрæг у, нæ адæм фæллойуарзаг кæй сты, уый?
 - Цы ма зайы нæ быдырты, нæ цæхæрадæтты, нæ дыргъдæтты?
 - Цы базыдтат ацы текстæй Ирыстоны тыххæй?

Тексты грамматикон арæзтыл куыст:

1) Текстæй рафыссут æмхуызон уæнгтæ. Цавæр хъуыдыйады уæнгтæ сты?

2) Тексты ссарын вазыгджын дзырдтæ, бацамонын сын сæ растфыссынад. дзырдтæ дæргъвæтин æмхъæлæсонтимæ, бацамонут сын сæ растфыссынад.

4-æм текст

Ирыстоны горæттæ

Нæ республикæйы сæйраг горæт Дзæуджыхъæу у стыр æмæ аив. Ис ма нæм æндæр горæттæ дæр: Ёрыдон, Алагир, Беслæныхъæу, Дигора æмæ Мæздæг. Уыдон иууылдæр арæзт æрцыдысты цæугæдæтты фæрстыл:

Дзæуджыхъæу - Терчы доныл, Алагир – Ёрыдоны доныл, Ардон – Ёрыдоны доныл, Дигора – Урсдоныл, Мæздæг –Терчы доныл, Беслæн - Терчы доныл.

Нæ республикæйы горæттæ сты аив æмæ сыгъдæг.

Текстыл кусыны фæтк

а)Текст бакæсыны размæ:

- 1)Дзырдуатон куыст: цæугæдæттæ.
- 2) Фæрстытæ бесæдæйæн:

Ахуыргæнæг: Лæмбынæг æрбакæсут Ирыстоны картæмæ. Зæгъут, цавæр горæттæ ис нæ республикайы. Хуыздæр сæ базондзыстут, текстмæ куы байхъусат, уæд.

æ)Текст бакæсыны фæстæ:

- 1) Беседæ:
 - Цавæр горæттæ ис Ирыстоны зæххыл?
 - Чи уæ уыдис Дигорайы, Алагиры, ...?
 - Цæмæн хуыйны нæ горæт Дзæуджыхъæу?

Ахуыргæнæг ам хъуамæ радзура, Быгъуылты Дзæуджы тыххæй, Владикавказы фидар ирæттæ «Дзæуджыхъæу» цæмæн схуыдтой, кæд арæзт æрцыд нæ горæт, уый тыххæй. Дзургæйæ ахуыргæнæг пайда кæны алыхуызон къамтæй, рагон Дзæуджыхъæуы нывтæй. Уыцы рæстæг сывæллæтты хъусынц рагон цагъдмæ.

Æрмæг урокмæ:

1) Дзæуджыхъæу у рагон горæт. Уый арæзт æрцыд мин авдсæдæ æстай цыппæрæм азы. Раздæр нæ горæт уыд æндæрхуызон, æндæр уыдысты йæ уынгты нæмттæ дæр.

Зæгъæм, Ленины фæз хуындис Театралон фæз. Ам уыдис уырыссаг театр. Уым фыццаг хатт сæвæрдтой М.Ю.Лермонтовы «Маскарад». Ацы театры куыстой зындгонд уырыссаг актертæ æмæ режиссертæ. Сæ иу уыд Е.Вахтангов.

Цæнгæт хид раздæр хуынд «Ольгæйы хид.» Ам къуыри дыууæ хатты уыдис базар. Базары уыд бирæ адам. Уым уæй кодтой хъуымæцтæ, хор, мыд, сапон, сæрак æмæ бирæ цыдæртæ. Дыргътæ æмæ сæн ластой Тифлисæй.

Цæнгæт хидыл фыццаг трамвай ацыд 1904 азы.

Сæрибардзинады проспект хуындис Алыксандры проспект. Уым уыдысты уазæгуæттæ, типографитæ, чиныгуæйгæнæг дуканитæ, банктæ. Уый уыд тынг рæсугъд уынг. Ам уыд бирæ бæлæстæ æмæ дидинджытæ.

Дзæуджыхъæуы уынгты дон ластой донласджытæ.

Рагон Дзæуджыхъæуы уыдысты А.П.Чехов, Л.Н.Толстой, Н.А.Островский, П.И.Чайковский.

2) Владикавказы фидар цы хæстонты къорд арæзта, уыдон æрлæууыдысты, Быгъуылты Дзæуг фыццаг кæм æрбынат кодта, уыцы

хъæумæ 'ввахс. Хæстон фидар Владикавказ æмæ хъæу кæрæдзимæ тынг хæстæг кæй уыдысты, уымæ гæсгæ фидарыл дæр ирон адæм сæвæрдтой Дзæугы ном. Куыд фæстæмæ Дзæуджыхъæуы ном ныффидар ис Владикавказыл æмæ ссис йæ дыккаг ном иронау.

Беседæ:

- Цы базыдтат рагон Дзæуджыхъæуы тыххæй?

- Цы ма баззад рагон Дзæуджыхъæуæй? Цы нæм æрхæццæ?

Нæ горæт æцæгæйдæр у историон бынат, æмæ йæ хъæуы хъахъхъæнын.

Дарддæр ахуыргæнæг дзуры цæугæдæтты тыххæй.

- Цавæр цæугæдæттæ ис Ирыстоны? (Картæйыл сæ равдисын)

Ам ахуыргæнæджы бон у Терчы доны тыххæй бæлвырддæр радзурын.

Зæгъæм:

Терк йæ цыд райдайы Дайраны нарæгæй, Зилгæ хохæй. Куыд дарддæр, афтæ парахатдæрæй кæлы цыппар республикайы – Цæгат Ирыстон-Алани, Кæсæг-Балхъары, Цæцæны æмæ Дагестаны зæххыл. Терк кæлы Каспийы денджызмæ.

Терчы дон цардыхос у хъæутæн æмæ горæттæн. Донæй æфсады хуымзæххыты, дæтты бирæ алыхуызон арæзтадон æрмæг, ис ыл бирæ электростанцæтæ.

Фæлæ Терк абон йæхæдæг у æххуысхъуаг. Теркмæ æмæ йæ къабæзтæм бирæ чъизитæ калынц алыхуызон заводтæ. Цæугæдон кæны чъизи, фæкъаддæр йæ кæсæгты нымæц. Терк хъæуы хъахъхъæнын.

Фæрстытæ æмæ хæслæвæрдтæ:

- Кæцæй райдайы Терк йæ цыд?

- Цавæр республикæтыл кæлы ацы дон?

- Цы пайда у Терк адæмæн?

- Цæмæн хъæуы Терк хъахъхъæнын?

- Скæнын беседæ темæйыл: « Цæмæн хъæуы æрдз хъахъхъæнын?»
Спайда кæнын текстты лæвæрд дзырдтæ æмæ дзырдбæстытæй.

5-æм текст

Нæ республикайы фæлладуадзæн бынæттæ

Нæ республикайы ис бирæ рæсугъд бынæттæ: Цъæйгом, Дзинага æмæ æндæртæ. Сæрдыгон Ирыстон уæлдай рæсугъддæр вæййы. Уымæ гæсгæ нæ республикæ фенынмæ фæтырнынц бæлццæттæ æппæт дунейæ.

Уыдон сæ фæллад фæуадзынц фæлладуадзæн бынæтты «Осетия», «Редант», «Тæмискъ», «Фиагдон», «Къæхтысæр», «Цъай», «Урсдон», «Дзинага».

Текстыл кусыны фæтк

а) *Текст бакæсыны размæ:*

1) Дзырдуртон куыст: фæтырнынц, бæлццæттæ, æппæт дунейæ.

2) Лæмбынæг æрбакæсын Ирыстоны картæмæ. Зæгъын, цавæр кæмттæ ис Цæгат Ирыстоны? Цæмæй хъæздг сты? Цавæр фæлладуадзæн бынæттæ ис Ирыстоны?

Хуыздæр сæ базондзыстут текст бакæсыны фæстæ.

æ) *Текст бакæсыны фæстæ:*

1) Беседæ:

- Цавæр фæлладуадзæн бынæттæ ис Ирыстоны зæххыл?

- Чи уæ уыдис Дзинагайы? Цъайы?

2) равдисын æрдзы нывтæ, радзурын кæмтты тыххæй. Урок скæнæн ис урок-балцы хуызæн.

Фарст: Цы базидтат Ирыстоны фæлладуадзæн бынæтты тыххæй?

3). Сныв кæнын æрдзы къуым.

6-æм текст

Хъæрмадоны суар

Иу зымæгон райсом Тменыхæуккаг æрыгон цуанон Царахаты Тепсарыхъо ацыд цуаны. Æнæнхæлæджы йæ размæ фæцис дзæбидыр. Цуанон æй бæргæ фехста, фæлæ йын цæфæй алыгъд. Бирæ фæцыдис лæппу сырды фæстæ. Æрбакодта йæ цъæх айнаеджы былмæ. Цуанон айнагæй куы 'ркаст, уæд æй дисы бафтыдта, йæ бынæй цы хъарм уæлдæф цыд, уый. Зымæгон ихы бынæй хъарм кæй цæуы, уый йæм афтæ диссаг фæкаст, æмæ дыккаг бон йæ фыдимæ ардæм сыздæхтис.

Фыд æмæ фырт сбыдтой бæндæнгонд уæрдæх æмæ йыл Тепсарыхъо бынмæ ныххызтис. Лæппу ихы бын хъарм доны йæхи цынадта. Фæстæмæ куы схызт, уæд адæмæн ацы суары кой ракодта. Афтæмæй 18-æм æнусы Царахаты Тепсарыхъойы фæрцы адæм базидтой Хъæрмадоны суар.

Текстыл кусыны фæтк

а) *Текст бакæсыны размæ:*

1) Дзырдуатон куыст: æнæнхъæлæджы, дзæбидыр, айнаеджы был, хъарм уæлдæф, бæндæнгонд уæрдæх.

2 бесæдæйæн:

1). Лæмбынæг байхъусут текстмæ. Текстмæ куы бахъусат, уæд зæгъдзыстут, чи ссардта Хъæрмæдоны суар, уый.

æ) Текст бакæсыны фæстæ:

1)Беседæ:

- Чи ссардта ирон адæмæн Хъæрмæдоны суар?
- Цы бафтыдта дисы адæмы?

Уый фæстæ ахуыргæнæг дзуры, адæм Зæрæмæджы суар куыд базыдтой, уый тыххæй:

Зæрæмæджы суар фыццаг хатт федта æмæ йæ адæмæн базонын кодта Нары скъолайы кусæг Сихъоты Ростом. Уый уыд 18-æм æнусы. Сихъоты Ростом Зæрæмæджы суары тыххæй цы æрмæг ныффыста, уый хаст æрцыд Кавказы фыццаг географийы чиныгмæ.

- Цы пайда сты суартæ адæмæн?
- Цавæр бæллæх æрцыд Хъæрмæдоны?

Ам равдисын хъæуы Хъолгъайы цытитийы нывтæ, радзурын, цы стыр знаггад æрхаста адæмæн, уый тыххæй.

Æрдз нæ бары лæмæгъдзинад, æгъатыр у, æнæрхъуыды митæ чи кæны, уыцы адæммæ.

Скъоладзаутæн равдисæн ис æрдзы нывтæ, радзурын, æрдз хъахъхъæнын кæй хъæуы, уый тыххæй.

Фарст: Цы базыдтат Хъæрмæдоны суар æмæ Зæрæмæджы суары фæзынды тыххæй?

Тексты структурон арæзтыл куыст:

- Цавæр у текст йæ хуызмæ гæсгæ (таурæгъон, æрфыстон, хъуыды-тæрхæттæ)? Цæмæй бæрæг у?

- Зæгъут, цал абзацы ис тексты, цæмæн? Абзацтæн æрхъуыды кæнут сæргæндтæ.

- Лæмбынæг æркæсут фыццаг абзацы хъуыдыйæдтæм.

Зæгъут, цавæр дзырдтæй баст æрцыдысты кæрæдзиуыл хъуыдыйæдтæ: (цуанон - дзæбидыр, цуанон – æй, йын - лæппу – сырд, цуанон - æй - хъарм уæлдæф - хъарм, йæм – йæ).

Хатдзæг: Хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст сты цæгон-номивæгон бастдзинадæй.

7-æм текст

Таурæгъ «Хетæджы къох»

Раджы кæддæр Хетæджы къохы бынаты уыди стыр хъæу. Ам цард кадджын лæг, йæ ном – Хетæг. Куырыхон уыд уый. Зыдта, цы уыд, цы ис æмæ цы уыдзæн, уыдон иууылдæр. Ахæм лæджы фæрцы хъæу цард фæрныгæй, разы уыд йæ амондæй.

Цыдысты азтæ. Зæронд кодта Хетæг дæр. Раст уыцы заман хъæумæ æрбабырстой знæгтæ. Хъæуы адæм ныууагътой сæ къонатаæ æмæ лидзын райдыдтой. Фæлæ сæ рох нæу сæ хæрзгæнаг зæронд лæг.

- Хетæг, лидзгæ кæн хъæдмæ, науæд сæфыс! – хъæр æм кæнынц адæм. Хетæг рацыд хæдзарæй æмæ дзуры:

- Мæ тых басасти, нымæд сты мæ царды бонтæ. Хетæг хъæдмæ нал фæразы, фæлæ хъæд – Хетæгмæ!

Æрцыд йæ дзырд. Хъæд ныннæрыд, хъæдæн йæ иу хай сыстад æмæ æртыхсти Хетæгыл. Уыцы хъæд ныр абон дæр лæууы хъæуы бынаты, æмæ йæ адæм хонынц Хетæджы къох.

Хæслæвæрдтæ текстмæ:

а) Текст бакæсыны размæ:

1) Дзырд уатон куыст къох, кадджын лæг, куырыхон, цард фæрныгæй, разы уыд йæ амондæй, ныннæрыд, æртыхсти.

2) Фæрстытæ бесæдæйæн:

- Чи уæ уыд Хетæджы къохы?
- Цавæр у кувæндон? Кæд æм фæцæуынц?
- Цы зонут Хетæджы къохы тыххæй?
- Цæмæн хуыйны кувæндон афтæ?

Цымæ нын цы зæгъдзæн адæмон таурæгъ та ацы кувæндонны равзæрды тыххæй?

Лæмбынаг бакæсут текст. Кæсгæ-кæсын уæхи цæттæ кæнут ацы фарстæн дзуапп раттынмæ.

æ) *Текст бакæсыны фæстæ:*

1) Беседæ:

- Цы базыдтат Хетæджы къохы тыххæй?

(Ам ахуыргæнаг дзуры, адæмы 'хсæн цы таурæгъæтæ баззад кувæндонны равзæрды тыххæй, уыдон)

2) Цæуыл нæ ахуыр кæны таурæгъ?

- Адæмæн лæггад чи кæны, уый Хуыцау дæр рох нæ кæны, æххуыс ын кæны.

- Адæмимæ хæларæй цæрын хъæуы.
- Цард хистæртæй кæстæртæм цæуы.
- Хистæры нымайын хъæуы, æмæ а.д.

б)Тексты структурон арæзтыл куыст:

- Цавæр у текст йæ хуызмæ гæсгæ (таурæгъон, æрфыстон, хъуыды-тæрхæттæ)? Цæмæй бæрæг у?

- Зæгъут, цал абзацы ис тексты, цæмæн? Абзацтæн æрхъуыды кæнут сæргæндтæ.

- Лæмбынæг æркæсут фыццаг абзацы хъуыдыйæдтæм.

Зæгъут, цавæр дзырдтæй баст æрцыдысты кæрæдзиуыл хъуыдыйæдтæ (хъæу – ам, Хетæг - уый, куырыхон уыд - зыдта - ахæм лæджы - хъæу)

- Хъуыдыйæдтæ æнгом баст сты? Сæ бынæттæ сын аивæн ис?

Хатдзæг: Ахæм бастдзинад хуыйны цæгон бастдзинад.

Урокты иумæйаг темæ «Æмбалдзинад»

Æмбал

Дзырд æмбал арæзт у дыууæ хайæ: *æм-бал*. Амоны «иумæ».

Дзырды дыккаг хай «*бал*» ныр дæр ма не 'взаджы ис. Амоны къорд. Зæгъæм, бал-бирæгътæ.

Нæ рагон фыдæлтæ хæстон адæм уыдысты æмæ уыдонмæ «бал» амыдта «хæстон къорд». Сæ разамонæг та хуынди «балон». Иннæтæ уыдысты «æмбæлттæ».

Дзырд «бал»-æй равзæрд ног дзырд «балц». Нæ фыдæлтæм - алантæм - уыди лæджы ном *Æмбал*.

Ирыстоны ныртæккæ дæр ис мыггаг *Æмбалтæ*.

(Агънаты *Æхсармæ* гæсгæ)

Æмгар

Æдзухдæр стыр кад уыдис хорз æмгар, æрдхорд æмæ æмбалæн. Стыр кад сын ис абон дæр адæймаджы царды. Сымахæй алчи дæр тырны бирæ хорз æмгæрттæ йын куы уайд, йæхи дæр ын хорз æмгар куы хониккой, уымæ.

Дзырд «æмгар» арæзт у дыууæ хайæ: *æм* æмæ *кар*-æй. *Æм* не 'взаджы рагон разæфтуан у.

Дзырд «*кар*» цы амоны, уый уæхæдæг дæр хъуамæ зонат, уымæн æмæ дзы арæх пайда кæнæм. Зæгъæм, цы кары дæ, уыцы митæ кæн. Дæ карæнæй æз хосдзау цыдтæн æмæ а.д.

Æрдхорд

Мивдисæг ард хæрын баст у бæлвырд архайдимæ: дыууæ адæймаджы-иу кæрæдзийæ æфсымæртæ куы загътой, уæд-иу бахордтой сыджыт кæнæ æндæр исты. Уыцы æгъдау ис Нарты кадджыты дæр: Батрадз сыджытæй ард хæры æмæ йæ дзыхы сыджыты къæртт баппары. Ард хæрыны æгъдау уыди скифтæм дæр.

Мивдисæг ард хæрын -æй равзæрдысты æрдхорд æмæ æрдхæрæн. Зæгъæм, æрдхордæн мын бæззыс, æрдхæрæны лæвар æмæ а.д.

(Агънаты Ёхсармæ гæсгæ)

Æмбисæндтæ æмбалдзинады тыххæй:

1. Хур уæлдæф хъарм кæны, хæлардзинад та - зæрдæ.
2. Бæхы хæрды базонынц, æрдхорды та - зындзинады.
3. Ёцæг хæлар уый у, дæ хъæндзинæдтæ дын дæхицæн чи дзуры, дæ хорздзинæдтæ та - адæмæн.

Æмбисæндтæ хæлардзинады тыххæй:

- Иунæгæй хох дæр нæ цæры - къуырма, мадзура у æмæ фæстагмæ нызгъæлæн вæййы (ирон).
- Хъæмпыхал фуйæ аскъуыны, фæлæ хъæмпыхæлттæй быд ставд бæндæн къамбецы цæд дæр нæ аскъуындзæн (ирон).
- Ёхсæны мæсыгæн йæ бындар фидар у (ирон).
- Æрдхорд æмбæлттæ æфсад сты (ирон).
- Адæмты хæлардзинад зынаргъ кæмæн у, уый знаджы цæвы (уырыссаг).
- Уарзт æмæ хæлардзинад амонд хæссынц (белоруссаг).
- Хæзнатæй æмбырд кæнын хæлардзинад хъахъхъæнын хуыздæр у (тувинаг).
- Æвзæр лæгимæ куы схæлар уай, - фæхудинаяг уыдзынæ, хорз лæгимæ куы схæлар уай, уæд дæ хъуыддаг ацæудзæн (тæтæйраг).
- Кæсагæн æнæ донæй нæй цæрæн, адæймагæн та æнæ хæларæй (эвенкаг).

Нарты кадджытæй:

1) -Рацыдтæн уырдыгæй. Кæсын, æмæ иу обауыл фыцы пæлхъпæлхъæй фæрсæй-фæрстæм æртæ цæджджинаджы, сæ быны саджы сыкъатæй цырын арт. Дыууæ кæройнаг аджы кæрæдзимæ æппарынц дзидзатæ армгай æмæ агъдгай, астæуккагмæ дзы басы цъыртт дæр нæ хауы - сурæй сыр-сыр кæны. Уый та цæмæн афтæ у? - бафарста Сослан.

-Диссаг дæм ма кæсæд уый дæр. Уый та уый амоны, æмæ ахæм рæстæг æркæндзæн, æмæ æцæгæлон адæмтæ кæрæдзимæ æфсымæрæй æнгомдæр

суыдзысты, алы мыггæгтæ æфсымæртау хæларæй цæрдзысты, æрвадæлтæй лымæндæр бауыдзысты.

(Нарты кадджытæй)

2) Уырдыгæй рацыдтæн. Иу ран сакъадахмæ доны сæрты ис хид арæзт, растæндæр карды комы хуызæн, сакъадахы та айчы хъузджы мидæг бады зæронд лæг.

-Уый та йæ цæргæ-цæрæнбонты уæлæуыл иунæгæй царди - нæ йын æмбал уыди, нæ - хæлар; бæрæгбонæй, къаты бонæй нæ зыдта, уазæг цию, уый. Ныр ам, мæрдты бæсты дæр, иунæгæй йæ бонтæ 'рвиты,- загъта йын Бедуха.

Иумæйаг темæ: «Æрдз»

1-аг текст

Суадон куыд равзæрд

Хæхбæсты рæзыд иу рæсугъд дидинаг. Хуры тынтæм тæмæнтæ калдта.

Фæлæ скодта диссаджы хус рæстæг. Дидинаг æрæнкъард, джихæй касти, йæ алыварс кæрдæг куыд амæгуыр, уымæ.

Уыцы рæстæг иу гыццыл цъиу фæцæйтахти уæлæрвты. Æмбисонды рæсугъд дидинагджы æнкъарддзинад ын фæриссын кодта йæ гыццыл зæрдæ æмæ йæ цуры æрбадт.

- Дæ сагъæс дын æмбарын, - загъта цъиу, - фæлæ нæ хæхтæй дæ рæсугъддзинад куы фесафа, уæд æз дæр амæлдзынæн.

Дидинагæн цъиуы ныхæстæ уыдысты тынг æхсызгон, æмæ скуыдта. Гыццыл цъиу йæ бырынкъæй æртæ къуппы æркодта зæхх, æмæ зæххы бынæй скалди дон. Афтæ, зæгъынц, райгуырди суадон. Суадон – цинхæссæг, суадон – цæрæнхос.

(Таурæгъ)

Дзырдтæ дзырдуатон куыстæн: хæхбæстæ; тæмæнтæ калдта, хус рæстæг, джихæй касти, сагъæс, æхсызгон, суадон.

Фæрстытæ текстмæ:

- Сымахмæ гæсгæ, цавæр дидинаг уыд уыцы æмбисонды рæсугъд дидинаг? (уарди, ...

Цæмæн уæм афтæ кæсы?

(Алчи дзуры йæхи хъуыды, йæхимæ хуыздæр, рæсугъддæр цы дидинаг кæсы, уый).

Хæславардтæ:

1) Дзырдтæм синонимтæ ссарын: *тæмæнтæ калдта, амæгуыр, рæстæг (афон), джихæй касти.*

2) Дзырдтæм антонимтæ ссарын: *рæсугъд, хус, æрæнкъард, амæгуыр, гыццыл, æнкъарддзинад, сагъæс, амæлдзынæн, рæсугъддзинад, скуыдта, æхсызгон, райгуырди.*

3) Вазыгджын дзырдтæ равзарын: *хæхбæстæ (хох+бæстæ), уæлæрвтæ (уæле+ арв), цинхæссæг (цин+хæссæг), цæрæнхос (цæрын+хос).*

4) Миногонтыл куыст: ссарын миногонтæ, цавæр фæрстытæн дзуапп дæттынц; миногонтæм синонимтæ, антонимтæ ссарын.

Номдартæм миногонтæ æфтаугæйæ, дзырdbæстытæ саразын: *дон (цавæр?), цъиу, дидинаг, хур, кæрдæг, арв, зæрдæ, суадон.*

5) Мивдисджытыл куыст:

- цавæр разæфтуанты фæрцы арæзт сты мивдисджытæ?

æрæнкъард, амæгуыр, фæцæйтахти, фæриссын кодта, æрбадт, амæлдзынæн, скуыдта, скалди.

6) Æндæр разæфтуанты фæрцы саразын ног мивдисджытæ, куыд аивдзæн мивдисæджы нысаниуæг?

амæгуыр, фæцæйтахти, фæриссын кодта, æрбадт, скуыдта, скалди

Æмдзæвгæтæ темæмæ:

Дидинаг.

Уалдзæджы донгæрон

Дидинаг райгуырди.

Урсбазыр, урсбæлон, -

Зæрдæ йыл атыхт.

Загътон мæхицæн æз:

Сисон æй къухмæ

Æмæ йæ сæвæрон

Рудзынгыл, рухсмæ.

Фæлæ фæджихау дæн,-

Ракаст мæм зулмæ:

«Бауадз мæ, байрæзон

Уалдзыгон хурмæ».

(Икътæ В.)

Розæ-дидинаг.

Дымгæ фенцади

Згъорын, кафынæй...

Розæ-дидинаг
Кæрты афынæй.

Уымæ бонварнон
Ракаст хъæлдзæгæй.
Ноджы ферттывта
Арвыл худгæ мæй.

Дымгæ фенцади
Згъорын, кафынæй...
Розæ-дидинаг
Кæрты афынæй.

Саби розæмæ
Касти рудзынгæй...
Гъе стæй адджынæн
Базыл афынæй.
(Баситы М.)

2-аг текст

Фæззыгон нывтæ

Фæззæг йемæ райста иууыл рæсугъддæр æмæ хуызджындæр ахорæнтæ æмæ ацыдис хъæдмæ. Ныв кæнын райдыдта. Бæрзыты æмæ тæгæрбæлæсты сахуырста бур ахорæнæй. Сырхфарс фæткъуыйау ссырх кодта гæдыбæласы сыфтæртæ. Гæдыбæлæсты къохыл цыма арт бандзæрстæуыд, уыйау сырх хъулон систы.

Бæлæстæ æмæ къутæрты иууылдæр сахуырста фæззæг. Кæуыл бур фæлыст скодта, кæуыл та сырх. Æрмæст нæ бавнæлдта наз æмæ нæзымæ. Уыдон сæ цъæх фæлысты базадысты.

Уый фæстæ фæззæг арастис быдырмæ æмæ уыгæрæнтæм. Бафснайдта быдыры сыгъзарин æфсирты. Уыгæрдæнты та зæрдæйæн æхцон тæфгæнаг кæрдæгæй мæкъуылтæ самадта.

Сафтид сты быдыртæ æмæ уыгæрдæнтæ. Хъарм бæстæм тæхынц хърихъуппытæ, хъæддаг бабызтæ æмæ аццытæ. Сырдтæ сæхи цæттæ кæнынц зымæгмæ. Фæззæг кæлдымы бынмæ батардта фынай кæнынмæ йæ судзиндарæсы уызыны. Арс бæлæсты сыфтæртæй йæхицæн цæттæ кæны йæ зымæгон хъарм лыстæн. Æхсæрæг бæлæсты къалиутыл хус кæны зокъотæ, бæласы мабрамæ амбырд кæны æхсæртæ, тæрсытæ.

Тагъд кæны фæззæг. Ног æмæ ног ахорæнтæ ары йæ диссаджы нывтæн. Фæлурс мигътæй æхгæны арвы цæсгом. Къæвдайы донæй æхсы бæлæсты хъулон-мулон сыфтæрты. Тагд зымæг дæр райдайдзæн ныв кæнын йæ фенддаджы нывтæ.

Тексты бындурыл араэст беседа:

- Цавæр ахорæнтæ райста фæззæг?
- Цавæр ахорæнтæй сахуырста фæззæг бæлæсты æмæ къутæрты?
- Куыд аивта фæззæг быдырты æмæ уыгæрдæнты?
- Сырдтæ сæхи куыд цæттæ кæнынц зымæгмæ?
- Цавæр ахорæнтæ райсдзæн зымæг та?
- Куыд аивы æрдз зымæгон та?

Æмбисæндтæ фæззæджы тыххæй:

- Уалдзæг цы байтауай, уый фæззæджы æркæрддзынæ.
- Уалдзæг рæсугъд у дидинджытæй, фæззæг та – дыргътæй.

3-аг текст

Зæронд бирæгъ (аргъау)

Иу бирæгъ бынтондæр базæронд æмæ иу бон афтæ зæгъы: «Бирæ фос фæхордтон, бирæ зиан фæхастон адамæн. Ныр хъуамæ фæцауон дзуары бынмæ, ссыгъдæг кæнон мæ тæригъæдтæ». Араст йæ фæндагыл. Бахæццæ иу æрдузмæ. Æрдузы астау хызтис бæх. Бирæгъ æм хæстæг бацыд æмæ йæм дзуры:

- Мæнæ бæх, хæрдзынæн дæ!

- Куыд мæ хæрыс? Мæ уæлæ фыды мур куы нæ ис, мæ къах дæр хъæдгом у. Фен-ма мын æй.

Бирæгъ бæхы къахмæ кæсыныл куыд фæци, афтæ йæ бæх рариуыгъта æмæ йын йæ ныхы фæйнаг ныммур кодта. Бирæгъ ма иу лæгæтмæ бабырыд æмæ уым фæсад.

Бадзæбæх бирæгъ æмæ та араст дзуары бынмæ. Бафтыд иу хъæды кæронмæ. Уым хызтысты дыууæ фыры. Бирæгъ фырытæм хæстæг бацыд æмæ сæм дзуры:

- Мæнæ фырытæ, хæрдзынæн уæ.

- Уаих фæуай, зæронд бирæгъ, афтæмæй нæ куыд хæрыс?

- Уæдæ куыд?

Уæдæмæ ды нæ астау æрлæуу. Мах фæйнардæм фæцаудзыстæм, æмæ дæм куы 'рбазгъорæм, уæд фæсте чи аззайа, уый-иу раздæр бахæр.

Бирæгъ сразы. Æрлæууыд астауай. Фырытæ фæйнардæм фæцыдысты. Сæхи рауагътой дыууæрдыгæй æмæ бирæгъы фæрсчытæ æмцæф фæкодтой. Бирæгъ атылди, йæ фæрсчытæ ныммур сты.

Хæслæвæрдтæ текстмæ:

1) Бацамонын дзырдты, дзырдбæстыты нысаниуæг: *тæригъæдтæ ссыгъдаг кæнын, фыды мур нæй, æрдуз, хъæдгом, рариуыгъта, ныхы фæйнаг, ныммур кæнын, лæгæт, фыр (фырытæ), уаих фæуай,*

2) Æрдзурын дзырдты растфыссынадыл: *хызтис, фæсте аззайын, сæхи рауагътой, фæрсчытæ, дыууæрдыгæй.*

4-æм текст

Хур æмæ адæм

Хур рухсцæсгомæй скасти Фæсрагъæй. Дуне райхъал ис, бæстæ ныррухс æмæ райы. Уагъылы дидинаг калы, мæргътæ зарынц, суадæттæ сæхи найынц Хуры тынты. Бæстæ байдзаг и цин æмæ рухсæй.

Æгуыдзæг Хуыснаг хъæугæрон хъæзы æрныгъуылд æмæ мæстæй мæлы: «Бон мæ æрæййæфта. Мæ амæддаг къухы нæ бафтыд. Дæлаемæ 'рхау, цы Хур дæ, кæд фынафон цы скастæ!»

Уынджы уынаæрмæ йæ хуыссæны базмæлыд Магуса æмæ хъуыр-хъуыр кæны: «Цæй раджы скаст Хур! Нырма кærкуасæн куы нæ уыд».

Хъæздэг Хицау мæстæй цъæх æйчытæ æфтауы æмæ загъд кæны: «Хур дæр афоныл нал кæсы! Ныр ма цы бантысдзæн мæ кусджытæн амæй изæрмæ».

Хосдзау хъаст кæны: «Цы ма ис ныры бонæй! Хур арвастæумæ сгæпп ласта, æртæх систа, æмæ цæвæг хус кæрдæгыл нал хæцы».

Фæндагыл цæуы Бæлццон æмæ тыхсы: «Хур зæххыл атылд. Артау арауы, мачи дзы уа! Йæ тынтæ мæнмæ цы ныццафта, уый бæрæг ын нæй».

Фыййау бæласы бын бады йæ нымæтыл æмæ сагъæс кæны: «Хур дæр нал тавы, Хур! Цæгаты нæма стади мит, æмæ дзы фос хизæн нæй».

Уыцы ныхæстæм хъуыста Бæрзондылбадæг. Йæхи æрбатыхта æврагъы, йæ сæр ныллæг æруагъта æмæ æрхæндæгæй загъта: «Кæс-ма, Хур дæр алкæй зæрдæмæ нæ цæуы. Æз та ма цы зæгъон уæд!»

Хæслæвæдтæ текстмæ:

1) Сбæрæг кæнын тексты сæйраг хъуыды.

2) Бакæсын Хуримæ баст ирон æмбисæндтæ. Кæцы дзы æвдисы тексты сæйраг хъуыды? Цæмæн уæм афтæ кæсы?

- Хур адæмæн иумæйаг у.

- Хур дæр æппæты æмхуызон нæ тавы.

- Хурæй тыхджындæр ницы ис.

- Зæхх æрдзæн йæ мад у, хур та – йæ фыд.

3) Рафыссын дзырдтæ, бацамонын сын сæ нысаниуджытæ, синонимтæ сæм ссарут: *рухсцæсгомæй, райын, æгуыдзæг, хуыснаг, хъæз, æрныгъуылын, амæддаг, магуса, арауын, æврагъ, æрхæндæгæй.*

Дзырдтимæ дзырдбæстытæ саразын.

4) Бацамонын нысангонд дзырdbæстыты нысаниуæг. Цавæр дзырdbæстытæ сты?

Сбæрæг сын кæнын сæ нысаниуæг тексты.

5) Ахъуыды кæнын, персонажтæ-иумæйаг номдартæ стыр дамгъæтæй фыст цæмæн æрцыдысты.

6) Цавæр уавæры сты персонажтæ? Рафыссын, сæ хъуыдытæ куыд æргом кæнынц, уый бæрæггæнæг мивдисджытæ.

7) Абарын кæрæдзиуыл æрдзы æмæ архайæг персонажты – адæймæгты уавæр.

5-æм текст

Тæгæрбæлас

Тæгæрбæласы сырх сыфтæртæ æрызгъæлдысты зæхмæ. Лæппын рувас сæ æруыгъта æмæ сæ равæрдта, йæ хæдзармæ цы къахвæндаг згъордта, ууыл. «Уадз æмæ мæ уазджытæн æхсызгон уа», – загъта йæхинымæр рувас. Фæлæ йæм ничи æрбацыд тæгæры сыфтæй æмбæрзт фæндагыл.

– Уæд цæмæн, цай тыххæй? – бафарста рувас саг-сæгуыты. – Диссаджы рæсугъд фæндаг, афтæмæй йыл ничи цæуы.

– Эх, – арф ныуулæфыд саг, – тæгæры сыфтæр зæрдæйы æнгæс у, æмæ мæ бон нæу ныллæууын фæззæджы зæрдæйыл.

(Г. Цыферовмæ гæсгæ)

Хæслæвæрдтæ текстмæ:

1. Тексты бындурыл беседа скæнын.

2. Бацамонын дзырдтæ æмæ дзырdbæстыты нысаниуæгтæ, синонимтæ сæм ссарын: *тæгæрбæлас, æрызгъæлдысты, къахвæндаг згъордта, æруыгъта, æхсызгон уæвын, арф ныуулæфын, зæрдæйы æнгæс уæвын.*

3. Текстæй рафыссын мивдисджытæ разæфтуантимæ.

4. Хъуыдыйæдты ссарын сæйраг уæнгтæ.

1). Лæппын рувас сæ æруыгъта æмæ сæ равæрдта, йæ хæдзармæ цы къахвæндаг згъордта, ууыл.

2).– Эх, – арф ныуулæфыд саг, – тæгæры сыфтæр зæрдæйы æнгæс у, æмæ мæ бон нæу ныллæууын фæззæджы зæрдæйыл.

5. Ахъуыды кæнын, цавæр сæргонд ма æрхъуыдыгæнæн ис текстæн.

6-æм текст

Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын.

Цады был царди хьоппæгцæст хæфс. Рауагъта дзы бирæ лæппынтæ. Мад сæ йæхицæй дæр фылдæр уарзта. Рæвдыдта сæ. Хъахъхъæдта сæ.

Иу хатт фыдзæрдæ кæсаглас бахъуызыд цъыфдзастмæ. Лæппынтæн сæ тæккæ дынджырдаеры ацахста æмæ стахт арвмæ.

Хæфс фæкуыдта йæ лæппуйы сæфтыл.

Райсомæй бæстæ куы райхъал, уæд хуры зæлдаг тын сæмбæлд хæфсы риуыл. Хуры тын батавта мады зæрдæ.

– Мæ хъæбул мæм æрхæццæ! – фæхъæр кодта хæфс. Йæ риуыл цы хуры тын афынæй, ууыл йæ дыууæ къухæй ныххæцыд.

– Цæй хъарм дæ, цæй адджын дæ, мæ чысыл хъæбул!

Адæм мæнгæн нæ фæзæгъынц:

– Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын.

(Айларты Черменмæ гæсгæ)

Хæславæрдтæ текстмæ:

1.Тексты бындурыл беседæ скæнын. Æрдзурын мады уарзондзинадыл хъæбулмæ: адæймаг, царæгой, ...

2. Дзырдутон куыст: *цад, хьоппæгцæст, рæвдауын, фыдзæрдæ, зæлдаг, мæнгæн нæ фæзæгъынц.*

Дзырдтæм синонимтæ ссарын: *хьоппæгцæст, рæвдауын, фыдзæрдæ, бахъуызын, мæнгæн нæ фæзæгъынц.*

Цымæ, цæмæн ис ахæм сæргонд текстæн, уый базондзыстæм куы йæм байхъусæм, уæд.

3. Текст аив каст бакæнын.

4. Беседæ:

- Цæмæ ис ахæм сæргонд текстæн?

- Цæмæй бæрæг у хæфс йæ лæппынты бирæ уарзта, уый?

- Цавæр фыдми бакодта кæсаглас?

Куыд æй схуыдта автор? Куыд ма йæ схонаен ис?

- Цавæр æхсызгондзинад æрцыд мадыл райсомæй?

- Цæмæн бацин кодта хæфс хуры тыныл?

5. Куыд ма бацамонаен ис æмбисондæн (сæргондæн) «Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын»?

6. Дзырдтæ дзырды хæйттæм гæсгæ равзарын: *хьоппæгцæст, фыдзæрдæ, кæсаглас, цъыфдзастмæ; адджын.*

Æрдзурын сæ дзырдарæзтыл.

7.Текстæй рафыссын дзырdbæстытæ миногонтимæ.

8. Комкоммæ ныхасæй фæрссаг ныхас саразын: – *Мæ хъæбул мæм уæларвæй æрхæццæ! – фæхъæр кодта хæфс.*

Адæм мæнгæн нæ фæзæгъынц:

– *Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын.*

9. Æркæсæм, хъуыдыйæдтæ абзацты куыд баст сты, уымæ. Зæгъæм, 1-аг абзац:

Цады был царди хьоппæгцæст хæфс. Рауагъта дзы бирæ лæппынтæ. Мад сæ йæхицæй дæр фылдæр уарзта. (Номивджытæй).

10. Текстмæ гæсгæ саразын вазыгджын хъуыдыйæдтæ, бæттæгтæй пайда кæнгæйæ: куы – уæд, цы – ууыл.

11. Рахицæн кæнын хъуыдыйады сæйраг уæнгтæ: *Райсомæй бæстæ куы райхъал, уæд хуры зæлдаг тын сæмбæлд хæфсы риуыл.*

12. Æрмæст мивдисджытæй пайда кæнгæйæ, 2-аг абзацы цаутæ радзурын:

Царди, рауагъта, уарзта, рæвдыдта, хъахъхъæдта, бахъуызыд, ацахста, стахт.

13. Текстæн пълан бацæттæ кæнын. Зæгъæм:

- 1). *Хæфс йæ лæппынтимæ царди цъымарайы.*
- 2). *Фыдзæрдæ кæсаглас лæппыны адафта.*
- 3). *Хæфс фæкуыдта йæ лæппуйы сæфтыл.*
- 4). *«Хуры тын батафта мады æфхæрд зæрдæ».*
- 5). *Хæфс тынг бацин кодта хуры тыныл.*
- 6). *«Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын».*

Х а т д з æ г т æ

Райдайæн скъолайы мадæлон æвзаджы уроктæн сæ сæйрагдæр хæстæй иу у скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст. Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй ныхасы рæзтыл куыст абетæ ахуыр кæныны рæстæг раст арæзт не 'рцæуы, уроктæ не 'ххæст кæнынц сæ размæ æвæрд коммуникативон нысантæ.

Ныхас у адæймаджы архæйдтытæй иу. Ныхас кæнынмæ дæр, куыд кæцыфæнды архайд сæххæст кæнынмæ, скъоладзауы хъæуы сразæнгард кæнын.

Цæмæй 1-аг къласы ахуырадон-хъомыладон куыст иувæрсыг ма уа, уый тыххæй хъæуы кæсын æмæ фыссыны агъоммæ сывæллæтты ныхасы рæзтыл афтæ бакусын, цæмæй сын сæ алыварсы царды хуымæтæгдæр фæзындтæ бæстондæр паргом уой.

Ныхасы рæзтыл куыст кæнын хъæуы бæлвырд системæмæ гæсгæ, психологон-педагогон бындуртыл арæзт иумæйагдидактикон принциптыл æнцой кæнгæйæ.

Ныхасы рæзтыл куысты ахсджиагдæр сты ахæм принциптæ:

- æвзаджы иуæгтæ бæстон æмбаргæйæ амоныны принцип;
- программæмæ хаст æрмæг, темæтæ æмбастæй амонин;
- ахуыртæ цæстуынгæ æрмæгыл æнцой кæнгæйæ аразын;
- коммуникативон принцип;

-урокты проблемондзинад æмæ ныхасы уавæр æвзæрын кæныны принцип.

Ранымæд принципты бындурыл райдайæн скъолайы ныхасы рæзтыл куыстæн сæйрагдæр у алыхуызон дидактикон хъæзтытæ, ныхасы-тематикон уроктæ, текст æвзæрын æмæ хи текст аразынимæ баст фæлтæрæнтæй пайда кæнын.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архипова Е.В. Об уроке развития речи в начальной школе. – Начальная школа. – 2000, №4, с. 35-39.
2. Архипова Е.В. О теории и практике развития речи учащихся. Памяти проф. Л.П. Федоренко. – Начальная школа – 1997, №6, с. 6 – 10.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. – М., 1996., с. 250, 254.
4. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. – М., – Учпедгиз. – 1971.
5. Головин В.Б. Введение в языкознание. – М., – 1977.
6. Грамматика современного осетинского языка. Т.2. Синтаксис. – Орджоникидзе. 1969. 287
7. Гуыриаты М.А. Райдайæн кълæсты мадæлон æвзаджы методикæ. – Дзæуджыхъæу, 1978.
8. Джежелей О.В. Я расту. – М., 1994.
9. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи. – В защиту живого слова. – М. 1966.
10. Зимняя И.А. Психологическая характеристика слушания и говорения как видов речевой деятельности. – Иностранные языки в школе. – 1973, №4.
11. Ирон æвзаг æмæ литературæйы программæтæ I-XI кълæстæн. Дзæуджыхъæу: «Ир» – 2005.
12. Калоты Р.Г. «Абетæ». – Дзæуджыхъæу: «Ир» – 2005.
13. Климанова Л.Ф., Желтовская Л.Я., Купалова А.Ю. О новом коммуникативно ориентированном курсе родного языка. – Начальная школа. – 1994, №7.
14. Кочеткова А.В. Комплексные методы развития речи младших школьников. – Начальная школа, 2002, №9.
15. Леонтьев А.А. Исследование детской речи. – Основы теории речевой деятельности: Наука. – 1974.
16. Львов М.Р. Методика развития речи учащихся начальных классов. – М., 1995.
17. Моурауты М.Л. Дидактикон æрмаг ныхасы рæзтыл кусынаен. – Дзæуджыхъæу: «ЦИПУ» – 1998.
18. Рамзаева Т.Г. Методическое письмо «О роли учебника «Русский язык» в развитии письменной связной речи младших школьников» – Начальная школа. – 1995, №8, с.66.
19. Русский язык в начальных классах: Теория и практика обучения: Учеб. пособие под редакцией М.С. Соловейчик. – М.: Просвещение, 1993.
20. Успенский Л.П. Учись говорить правильно. М., 1983.
21. Ушинский К.Д. Родное слово: Книга для учащихся. – Собр. Соч. – т.6.
22. Ушинский К.Д. О первоначальном преподавании русского языка. – Собр. Соч. – т.5.

23. Федоренко Л.П. Закономерности усвоения родной речи. – М., 1984. – с.20.
24. Фомичева М.Ф. Воспитание у детей правильного произношения. – М., 1981.
25. Ходякова Л.А. О коммунистической направленности лингвистических дисциплин. – Русский язык в школе. – 1995. – №1. с. 111.
26. Швайко Г.С. Игры и упражнения для развития речи. – М., 1983.
27. Эльконин Д.Б. Некоторые вопросы психологии усвоения грамоты. – Вопросы психологии. 1965, №5.

Учебно-методическое пособие «Работа по развитию речи на уроках осетинского языка в начальной школе»

В пособии рассматриваются вопросы методики развития речи учащихся начальных классов на уроках осетинского языка.

Учебно-методическое пособие написано для студентов Педагогического факультета СОГУ, а также и учителей начальных классов школ республики.

Пособие может быть использовано на занятиях по методике преподавания осетинского языка в начальной школе на Педагогическом факультете СОГУ.